

В. Ю. Шыманская

**НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ
СПЕЦЫФІКА РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ
ЎНУТРАНАГА СВЕТУ ЧАЛАВЕКА
Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ:
ТРАНСФАРМАЦЫЙНЫ АСПЕКТ**

Мінск
РІВШ
2024

УДК 811.161.3:81'242
ББК 81.411.2:81.053.1
Ш61

Рэкамендавана
Саветам філалагічнага факультэта
УА «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»
(праатакол № 11 ад 26 чэрвеня 2024 г.)

Рэцэнзенты:
дэкан філалагічнага факультэта УА «Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»,
доктар філалагічных навук, прафесар *В. Д. Старычонок*;
прафесар кафедры беларускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта,
доктар філалагічных навук, прафесар *М. Р. Прыгодзіч*

*Даследаванне выканана пры фінансавай падтрымцы
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*

Шыманская, В. Ю.

Ш61 Нацыянальна-культурная спецыфіка рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў беларускай мове: трансфармацыйны аспект / В. Ю. Шыманская. – Мінск : РІВШ, 2024. – 128 с.

ISBN 978-985-586-828-7.

У манаграфіі апісваецца нацыянальна-культурная спецыфіка рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў беларускай мове, метафарычнае мадэляванне і функцыянаванне намінацый з'яў унутранага свету чалавека ў розных дыскурсах. Навізна даследавання заключаецца ў выяўленні заканамернасцей трансфармацыі ментальна-моўнай прасторы Беларусі праз імплементацыю навуковых ведаў у канцэптуальную карціну свету беларусаў з адначасовым захаваннем іх сувязі з традыцыйнымі ўяўленнямі і каштоўнасцямі.

Адрасуецца прафесійным даследчыкам у галіне кагнітыўнай лінгвістыкі, псіхалінгвістыкі і медыялінгвістыкі, лексікографам, выкладчыкам, аспірантам, студэнтам устаноў вышэйшай адукацыі.

**УДК 811.161.3:81'242
ББК 81.411.2:81.053.1**

ISBN 978-985-586-828-7

© Шыманская В. Ю., 2024
© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы», 2024

ЗМЕСТ

ПЕРАЛІК СКАРАЧЭННЯЎ	4
УВОДЗІНЫ	5
ГЛАВА 1. УНУТРАНЫ СВЕТ ЧАЛАВЕКА	
ЯК АБ'ЕКТ ДАСЛЕДАВАННЯ	8
1.1. Метадалагічныя падыходы да даследавання ўнутранага свету чалавека	8
1.2. Сутнасныя характарыстыкі моўнага мадэлявання свету	15
1.3. Першасныя намінацыі з'яў унутранага свету чалавека	20
ГЛАВА 2. МЕТАФАРЫЧНАЕ МАДЭЛЯВАННЕ ЎНУТРАНАГА СВЕТУ ЧАЛАВЕКА Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ	26
2.1. Структураванне метафарычнага поля ўнутранага свету чалавека	26
2.2. Катэгарыяльная семантыка намінацый унутранага свету чалавека	34
ГЛАВА 3. КАМУНІКАТЫЎНА-ПРАГМАТЫЧНАЯ СПЕЦЫФІКА РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ З'ЯЎ УНУТРАНАГА СВЕТУ ЧАЛАВЕКА Ў ПРЫВАТНЫХ ДЫСКУРСАХ	48
3.1. Рэпрэзентацыя з'яў унутранага свету чалавека ў медыядыскурсе	48
3.2. Рэпрэзентацыя з'яў унутранага свету чалавека ў мытным дыскурсе	58
3.3. Рэпрэзентацыя з'яў унутранага свету чалавека ў мастацкім дыскурсе	68
ГЛАВА 4. ТРАНСФАРМАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОЎНАЙ МАДЭЛІ СВЕТУ	80
4.1. Нацыянальна-культурная спецыфіка рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў мове	80
4.2. Аспекты катэгарызацыі ўнутранага свету чалавека ў наіўнай і навуковай карціне свету	92
4.3. Заканамернасці трансфармацыі ментальна-моўнай прасторы Беларусі	98
ЗАКЛЮЧЭННЕ	106
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ	108

ПЕРАЛІК СКАРАЧЭННЯЎ

- ЗУСЧ – з’явы ўнутранага свету чалавека
ЛСВ – лексіка-семантычны варыянт
ММП – ментальна-моўная прастора
ММС – моўная мадэль свету
НКС – нацыянальна-культурная спецыфіка
РЗУСЧ – рэпрэзентацыя з’яў унутранага свету чалавека
СМІ – сродкі масавай інфармацыі
УСЧ – унутраны свет чалавека

УВОДЗІНЫ

З'яўляючыся адным з прыярытэтных напрамкаў сучаснай лінгвістыкі, кагнітывістыка вымушае даследчыкаў звяртаць увагу як на сэнс выказванняў, так і на спосабы яго выражэння, комплекснае вывучэнне якіх на нацыянальным матэрыяле стварае падставы для выяўлення заканамернасцей рэпрэзентацыі з'яў унутранага свету чалавека (далей – РЗУСЧ) у ментальна-моўнай прасторы (далей – ММП) сучаснай Беларусі.

Манаграфія падрыхтавана ў межах навукова-даследчай работы «Нацыянальна-культурная спецыфіка рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў беларускай мове» задання «Беларуская мова: этналінгвістычны, сацыялінгвістычны і лінгвакультуралагічны аспекты даследавання» падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гады (№ ДР 20211211).

Даследаванне адпавядае прыярытэтнаму напрамку навуковай і інавацыйнай дзейнасці ў Рэспубліцы Беларусь на 2021–2025 гады «Забеспячэнне бяспекі чалавека, грамадства і дзяржавы: сацыягуманітарная, эканамічная і інфармацыйная бяспека (чалавек, грамадства і дзяржава, гісторыя, культура, адукацыя і маладзёжная палітыка, фізічная культура, спорт і турызм, кіраванне тэхнічнымі, тэхналагічнымі і сацыяльнымі працэсамі)», зацверджанаму Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь № 156 ад 07.05.2020.

Тэма накіравана на вырашэнне найважнейшых навуковых і прыкладных задач кагнітыўнай лінгвістыкі і мае практычнае і эканамічнае значэнне для сучаснай навукі і сістэмы адукацыі. Сёння, калі востра стаіць пытанне бяспекі, захавання і экалогіі беларускай мовы, яе трансфармацыі і развіцця, зварот да спецыфікі РЗУСЧ і апісання ММП прадугледжвае іх шматбаковае вывучэнне і сістэматызацыю, выяўленне ролі мовы ў маніфестацыі каштоўнасцей грамадства.

У названых умовах вывучэнне нацыянальна-культурнай спецыфікі (далей – НКС) РЗУСЧ набывае асаблівую актуальнасць, а ММП разглядаецца не толькі як статычнае адлюстраванне карціны свету ў мове ў пэўны перыяд часу, але як дынамічны

працэс і вынік функцыянавання і трансфармацыі базавых архетыпаў, уяўленняў і каштоўнасцей, якія ствараюць аснову катэгарызацыі свету.

Мэтай работы з'яўляецца аналіз нацыянальна-культурнай спецыфікі РЗУСЧ у беларускай мове праз выяўленне камунікатыўна-прагматычнага патэнцыялу намінацый УСЧ і яго ролі ў маніфестацыі каштоўнасцей і дамінант культуры беларускай нацыі. Тэма з'яўляецца комплекснай і патрабуе інтэгратыўнага падыходу з выкарыстаннем метадалогіі кагнітыўнай лінгвістыкі, лексікалогіі, псіхалінгвістыкі, лінгвакультуралогіі, дыскурс-аналізу, супастаўляльнага і тыпалагічнага аналізу і інш.

На сённяшнім этапе развіцця лексікалогіі і кагнітыўнай лінгвістыкі навуковая і практычная вага даследаванняў РЗУСЧ у мове значна павышаецца. Сутнасць і механізмы намінацыі ЗУСЧ і іх асноўныя якасці апісаны ў працах Ю. Абрэсяна, Н. Аруцюнавай, У. Вінаградава, У. Гака, М. Джонсана, В. Лагуты, Дж. Лакофа, Г. Склярэўскай, В. Тэлія, С. Ульмана, Р. Якабсона і інш. У беларускай лінгвістыцы РЗУСЧ даследуюць В. Старычонок, Я. Іваноў, М. Бура, С. Кураш, В. Ляшчынская, Л. Цалко, В. Лепаціла, У. Шведава, В. Жук, В. Мусіенка, А. Носік і інш.

У лінгвакагнітывістыцы прызнаецца, што ўсё, што мае значэнне для культуры, тым ці іншым чынам адлюстроўваецца ў мове, прычым культурна значныя паняцці, адносіны і адсылкі да іх з'яўляюцца найбольш частотнымі і рэгулярнымі (А. Баранаў, Ю. Каравулаў, Т. Ушакова, Н. Уфімцава, І. Мухіна, А. Залеўская і інш.). «Сукупнасць псіхалагічных якасцей, сфарміраваных ва ўмовах прыродна-геаграфічнага, сацыяльна-культурнага, эканамічнага і этнагенетычнага падмуркаў ляжыць у аснове спецыфікі мысленчых працэсаў пэўнай этнічнай групы людзей і адлюстравання рэчаіснасці ў мове» [70, с. 346]. Апошнія даследаванні моўнай мадэлі свету (далей – ММС) беларусаў рэпрэзентуюць яе як крышталізаваны адбітак нацыянальнага менталітэту, характару і каштоўнасцей (В. Маслава, А. Дзядова, А. Носік, Н. Лапушынская, Н. Бяганская, Л. Кулік, Ю. Петрушэўская).

У той час як на сёння апублікавана шмат даследаванняў пра РЗУСЧ у беларускай мове, выяўлены і апісаны разнастайныя фразеалагізмы, афарызмы, метафарычныя мадэлі і канцэпты, характэрныя для карціны свету беларусаў, выяўлены

спецыфічныя для мастацкай літаратуры і медыярыторыкі вобразы УСЧ і сродкі іх рэпрэзентацыі, – існуе патрэба ў асэнсаванні тыпалагічных, сутнасных зрухаў у маўленчай экстэрыярызацыі канцэптуальнай карціны свету беларусаў, у аналізе змен, якія адбываюцца ў сістэме намінацыі і характарыстыкі ЗУСЧ, у выяўленні дакладных прыкмет трансфармацыі ММП беларусаў і прагназаванні яе далейшага развіцця.

З апорай на тэарэтычныя палажэнні і матэрыялы выбаркі са слоўнікаў, мастацкіх, публіцыстычных і спецыяльных тэкстаў, у манаграфіі апісвацца нацыянальна-культурная спецыфіка рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў беларускай мове, метафарычнае мадэляванне і функцыянаванне намінацый з'яў УСЧ у розных дыскурсах. Навізна даследавання заключаецца ў выяўленні заканамернасцей трансфармацыі ММП Беларусі праз імплементацыю навуковых ведаў у канцэптуальную карціну свету беларусаў з адначасовым захаваннем іх сувязі з традыцыйнымі ўяўленнямі і каштоўнасцямі.

Даследаванне будзе садзейнічаць распрацоўцы актуальных задач беларускай кагнітыўнай лінгвістыкі, вырашэнню пытанняў узаемасувязі мовы і мыслення, задавальненню сацыяльнага запыту грамадства на выхаванне псіхалагічнай культуры моладзі, стварэнню псіхалагічна і ментальна бяспечнага асяроддзя, якое з'яўляецца неабходнай умовай для якаснага інтэлектуальнага, сацыяльнага і асобнага росту кожнага чалавека і плённага развіцця грамадства ў цэлым.

ГЛАВА 1

УНУТРАНЫ СВЕТ ЧАЛАВЕКА ЯК АБ'ЕКТ ДАСЛЕДАВАННЯ

1.1. Метадалагічныя падыходы да даследавання ўнутранага свету чалавека

Сучасная антрапалагічная парадыгма, як адзначае В. Маслава, зыходзіць з дапушчэння, што «чалавек спазнае свет праз усведамленне сябе, сваёй тэарэтычнай і прадметнай дзейнасці ў ім» [62, с. 4]. З пункту гледжання псіхалогіі, унутраны свет чалавека ўяўляе сабой субстанцыю, заснаваную на патрэбах, інфармацыі і эмоцыях індывіда, якая фарміруецца пры жыцці чалавека на аснове яго індывідуальных уласцівасцей і якасцей і адлюстроўвае ўсю разнастайнасць яго быцця.

На думку Г. Дземянёвай, «унутраны свет – шматмернае псіхічнае ўтварэнне, якое інтэгруе розныя аспекты функцыянавання псіхічнага жыцця суб'екта, адлюстроўвае сувязі ўнутранага свету з вонкавым, пэўным чынам адлюстраваным у свядомасці... Паняцце ўнутранага свету прымяняецца і ў псіхалогіі, калі разглядаюцца праблемы вывучэння цэласнага псіхічнага, рэпрэзентацыя суб'ектыўнага зместу псіхікі, эмоцый і іншых псіхічных з'яў» [26, с. 127–130].

УСЧ фармуецца пад уздзеяннем разнастайных фактараў – знешніх і ўнутраных; ён «рэгулюе адносіны суб'екта з навакольным светам і самім сабой, адбіваецца на самаадносінах і самапазнанні» [93]. Лагічна, што ў працэсе экстэрыярызацыі матываў, імкненняў, каштоўнасных арыентаў і суджэнняў пра рэчаіснасць адбываецца маўленчае адлюстраванне і фармулёўка думак, адносінаў, інтэнцый.

У працах Г. Аксянчук і В. Карчагінай, Ю. Абрэяна, А. Баранава, С. Іонавай, Ю. Каравулава, В. Паўловіч, В. Тэлія, А. Урысон [1; 3; 6; 39; 46; 73; 99; 104] зроблены спробы лексікаграфічнага апісання паняццяў сацыяльнай і псіхалагічнай сфер, прычым пошук эфектыўных спосабаў адлюстравання іх семантыкі застаецца адной з вядучых задач сучаснай лексікаграфіі. Асаблівая ўвага

надаецца пошуку універсальнага і ідэаэтнічнага ў семантыцы і функцыянаванні моўных знакаў, а актуальнасць супастаўлення семантыкі суадносных груп слоў у розных мовах падкрэсліваецца ў працах Г. Вяжбіцкай, У. Гака, Г. Старасцінай і інш. [18; 23; 85].

Заканамернасці рэпрэзентацыі УСЧ, як правіла, вывучаюцца ў сістэме каардынат ММС. Так, навукова-педагагічная школа прафесара В. Маславай прадстаўляе лінгвакультуралагічны падыход да інтэрпрэтацыі моўных з'яў, прадстаўнікі якога лічаць, што ён спрыяе спасціжэнню сацыяльна-гістарычнай і этнакультурнай адметнасці народа [62; 63; 64].

Даследуючы нацыянальна-культурную спецыфіку беларускага мастацкага тэксту і моўныя адзінкі, якія рэпрэзентуюць лінгвакраіназнаўчую інфармацыю, А. Дзядова слухна сцвярджае, што яны адлюстроўваюць «унікальнасць матэрыяльнай і духоўнай культуры, традыцыйныя маральныя каштоўнасці, этнічны характар, мудрасць і таленавітасць беларусаў як самастойнай нацыі» [27].

Прафесар В. Шахоўскі, заснавальнік навуковай школы «Лінгвістыка эмоцый», абгрунтоўвае эматыялогію як асобны напрамак і называе некалькі яе накірункаў, што ўзніклі ў апошнія дзесяцігоддзе, – «лінгвакультуралогія эмоцый, кагнітыўна-дыскурсіўная эматыялогія, эматыўнасць тэкста, эматыўная лакунарнасць у міжкультурнай камунікацыі» і інш. [113]. Даследчык адзначае, што прыярытэтным з'яўляецца «даследаванне тыпалогіі эматыўных знакаў, уплыву эмацыянальнага тыпу на фарміраванне моўнай карціны свету і нацыянальна-культурнай спецыфікі выражэння эмоцый» [113].

У даследаванні, прысвечаным рэпрэзентацыі эмоцый у беларускай мове, А. Носік адзначае рост цікавасці навукоўцаў да ўзаемасувязі эмацыянальнага і рацыянальнага ў працэсе пазнання чалавекам навакольнай рэчаіснасці, аднак «у беларускім мовазнаўстве ... назіраецца пэўны прабел у вывучэнні лексікі эмацыянальнай сферы, абгрунтаванні яе класіфікацый, акрэсліванні спецыфікі функцыянавання ў розных відах дыскурсу» [71, с. 8].

Як мы ўказвалі ў папярэдніх публікацыях¹, «вывучэнне лінгвістычнага прадстаўлення эмацыянальнай сферы чалавека не

---

¹ Апубликавана ў манаграфіі «Метафарычная рэпрэзентацыя псіхалагічнай сферы чалавека ў беларускай і англійскай мовах (на матэрыяле субстантываў)» [131].

страчвае сваёй актуальнасці ў сувязі з антрапацэнтрычным характарам моўнай мадэлі свету. Сёння лінгвістыка эмоцый нават вылучаецца ў асобную галіну псіхалінгвістыкі, а яе дасягненні набываюць асаблівае значэнне для сацыяльных практык, бізнесу і адукацыі» [141, с. 409].

Паколькі нас цікавіць РЗУСЧ у мове, важна абапірацца на псіхафізіялагічныя асновы мовапараджэння. Псіхолагі (Дж. Кім, С. Паркер і інш.) і псіхалінгвісты (Я. Тарасаў, Н. Уфімцава, І. Мухіна, А. Залеўская і інш.) на аснове глыбокага аналізу механізмаў мыслення і мовапараджэння абгрунтоўваюць узаемаўплыў мыслення і мовы (маўлення), падкрэсліваючы ролю апошняга ў фарміраванні ў свядомасці чалавека вобразу сябе, свету і іншых [35; 68; 95; 106].

А. Улановіч падтрымлівае тэорыю сувязі мовапараджэння з дзейнасным характарам маўлення і адзначае, што фармуляванне выказвання, падбор лексічных і граматычных сродкаў, выбар інтэнцыі ажыццяўляецца чалавекам (як свядома так і падсвядома) пад уплывам даступных сродкаў эксплікацыі думкі, а таксама пад уплывам матываў, каштоўнасцей і мэты адрасанта. Менавіта выказванне дапамагае нам зрабіць высновы пра «меркаванні чалавека пра рэчаіснасць, адносіны, пачуцці» [102].

У псіхалінгвістычным кірунку даследавання НКС моўных адзінак улічваюцца прынцыпы актыўнасці суб'екта пазнання, дыхатаміі ўнутранага і знешняга, індывідуальнага і сацыяльнага, адзінства паняццяў і моўных структур, узаемасувязі моўнай і канцэптуальнай карціны свету. У айчынным мовазнаўстве пытаннямі псіхалінгвістыкі займаюцца А. Кліменка, В. Маслава, І. Бубнова С. Лебядзінскі, А. Улановіч і інш. [102]. Т. Ушакова сцвярджае, што «тэндэнцыі сённяшняга дня, як і ўся псіхалінгвістыка, накіраваны на пераадольванне разрыву паміж лінгвістычным і псіхалагічным падыходамі» [108].

Пры заўважнай актывізацыі інтэгратыўных лінгвапсіхалагічных даследаванняў адзначаецца некаторая неўпарадкаванасць тэрміналогіі, а таксама злоўжыванне запазычанымі з мэтай прадставіць ужо вядомыя і даследаваныя з'явы як новыя. Так, А. Залеўская слухна падкрэслівае: «Распаўсюджана простая замена тэрмінаў на больш сучасныя, ... напрыклад, шэраг аўтараў пачаў называць канцэптам тое, што раней называлася паняццем, ... мае месца сутнасная падмена, якая стварае ўяўную навізну

даследавання» [36]. Менавіта таму ў дадзеным даследаванні мы ставім мэтай не стварэнне новай класіфікацыі ці абгрунтаванне новай тэрміналогіі, але выяўленне залежнасцей і заканамернасцей РЗУСЧ у беларускай мове, прычым у тэксце магчымае выкарыстанне тэрмінаў «вобраз», «паняцце» і «канцэпт» як сінанімічных.

Як сцвярджае К. Субота, адным з актуальных на сёння падыходаў да разумення ўнутранага свету чалавека з'яўляецца літаратуразнаўчы. Услед за расійскімі даследчыкамі аўтар характарызуе ўнутраны свет чалавека як «ментальную мадэль свету псіхалагічнага, інтэлектуальнага, духоўнага і мастацкага (паэтычнага) характару, сфарміраваную ў працэсе анталагічнага і мастацкага (паэтычнага) пазнання» [93].

Псіхалагічнае літаратуразнаўства разглядае мастацкі твор як праяву ментальнасці аўтара праз творчае асэнсаванне і выяўленне ў тэксце яго матываў, каштоўнасцей, эмоцый, спосабаў мыслення і светапогляду. Калі ўспрымаць мастацкія тэксты як індывідуальна-аўтарскае адлюстраванне асабістага і сацыяльна-культурнага вопыту, можна ўбачыць, што ў мастацкім творы ўвасабляюцца характэрныя для носьбітаў мовы стратэгіі мыслення, эмацыянальныя рэакцыі, асацыяцыі і пад.

Важна адзначыць, што выкарыстанне метадаў і інструментарыя псіхалогіі для аналізу паводзінаў і пачуццяў літаратурных герояў дапамагае фарміраваць усвядомленыя адносіны да сябе і іншых, структураваць эмацыйную сферу ў катэгорыях навуковага пазнання, такім чынам ствараючы падставы для ўмацавання псіхалагічнай бяспекі, стабільнасці, свядомасці і псіхічнага здароўя.

Кагнітывістыка і дыскурс-аналіз як найбольш запатрабаваныя напрамкі сучаснай лінгвістыкі канцэнтруюць увагу на сэнсе выказванняў і на спецыфіцы яго эксплікацыі ў камунікатыўным акце. Кагнітыўнае даследаванне камунікацыі дазваляе не толькі інтэрпрэтаваць і ствараць выказванні, але і, паводле слоў В. Іўчанкава, «тлумачыць, як адбываюцца планаванне, вытворчасць і разуменне маўленчых актаў» [43, с. 44].

Разглядаючы публіцыстычны дыскурс як люстэрка ММС з пазіцыі лінгваканцэпталогіі, можна заўважыць, што адбываецца паступовы пераход «ад інфармавання да фарміравання карціны свету сродкамі масавай інфармацыі, а ... медыятэксты не толькі адлюстроўваюць наяўныя ў грамадстве

працэсы і ўстаноўкі, але і ўплываюць на маўленчыя практыкі, паводзіны і кагнітыўныя мадэлі носьбітаў мовы» [65, с. 22–27].

Паводле К. Суботы, публіцыстычная тэксты адлюстроўваюць і фарміруюць эмацыйны інтэлект, «сацыяльны менталітэт, каштоўнасна-сэнсавыя арыентацыі грамадства, ... мадэлююць унутраны свет чалавека» [94]. Асабліва актуальным гэтае палажэнне з'яўляецца ў святле Праграмы бесперапыннага выхавання дзяцей і моладзі ў Рэспубліцы Беларусь на 2021–2025 гады, якая прадугледжвае павышэнне псіхалагічнай культуры падлеткаў і моладзі, фарміраванне іх светапогляду і каштоўнасных арыентыраў.

Тэксталагічны падыход да вывучэння сацыялінгвістычных, сацыякультурных і сацыяльна-псіхалагічных феноменаў актыўна выкарыстоўваецца ў розных даследчых практыках (герменеўтычны аналіз, кантэнт-аналіз, інтэнт-аналіз і інш.), агульнай мэтай якіх з'яўляецца вывучэнне працэсу параджэння індывідуальных і сацыяльных сэнсаў індывіда.

На думку Г. Дземянёвай, унутраны свет можа ўспрымацца суб'ектам як фрагментарны (праз адлюстраванне яго асобных складнікаў), або цэласны (апісваецца з дапамогай метафары) [26, с. 130]. Метафара, якая з'яўляецца адным з асноўных механізмаў мыслення і адным з базавых прынцыпаў фарміравання любой моўнай сістэмы, застаецца ў цэнтры ўвагі лінгвістаў ужо некалькі стагоддзяў.

Перамяшчэнне вывучэння метафары з уласна паэтычнай у моўную сферу, узрастанне ўвагі да структуры мовы і значэння яе кампанентаў, першыя спробы стварэння тэорыі метафары знайшлі адлюстраванне ў фундаментальных даследаваннях канца XIX – пачатку XX стагоддзяў [8; 12; 99]. Большасць сучасных вучоных, абапіраючыся на папярэднія працы, працягвае пошук метадалагічнага ключа да разумення метафары [5; 52; 54; 55; 161]. На дадзеным этапе асабліваю актуальнасць набываюць пытанні тлумачэння механізмаў метафарызацыі ў іх сувязі з сістэмай уяўленняў пра свет і са структурай кожнай асобнай мовы.

Прадметам уласна лінгвістычных даследаванняў з'яўляецца моўная метафара. У манаграфіі Г. Складуўскай метафара характарызуецца як моўная, калі яна «імае системны характар, аб'ектыўна (отражает коллективные предметно-логические связи), выконвае камунікатывную функцыю, «анонімна»,

воспроизводима» [82, с. 40]. Моўнае метафарычнае значэнне тыпалагічна супрацьпастаўляецца так званаму «бязвобразнаму вытворнаму значэнню». Калі прымета, пакладзеная ў аснову метафарызацыі, з'яўляецца агульнай для структуры крыніцы і мэты, а таксама выводзіцца лагічным шляхам, то мы маем справу з безвобразным вытворным значэннем, якое часта не мае экспрэсіўнай і ацэначнай канатацыі, а таксама яскравай двухпланавасці. Калі ж прымета з'яўляецца нерэлевантнай для дэнататыўнай часткі зыходнага значэння і вычляняецца пачуццёва, то такая метафара з'яўляецца моўнай [82, с. 43].

Актуальнасць набывае вывучэнне метафары як феномена не толькі мовы, але і мыслення, што выражаецца ў звароце да кагнітыўных і лінгвакультуралагічных фактараў метафарызацыі (працы Т. Бевера, М. Джонсана, З. Кавечыца, Г. Куставай, Дж. Лакофа, В. Маславай, Л. Кулік). Аналіз моўных адзінак у сістэме культуры ажыццяўляецца ў даследаваннях Г. Вяжбіцкай, У. Гака, В. Тэлія, А. Шмялёва, А. Урысон і інш. У кантэксте прац, накіраваных на выяўленне культурна-этнічных законаў, якія ўплываюць на функцыянаванне мовы, аналіз шырокага пласта метафарычнай лексікі з'яўляецца актуальным і запатрабаваным.

Прасякнутая ідэяй структуравання мовы, сучасная навука дае жыццё мноству тэорый, якія абгрунтоўваюць той ці іншы спосаб класіфікацыі моўных і паняццёвых адзінак. На дадзеным этапе пераважаюць комплексныя класіфікацыі, якія аб'ядноўваюць семантычнае і тэматычнае чляненне лексікі, а таксама класіфікацыі і тыпалогіі метафар, заснаваныя на вылучэнні рэлевантных характарыстык структуры крыніцы, мэты і фокуса метафары (Н. Аруцюнава, А. Баранаў, М. Джонсан, В. Лагута, Дж. Лакоф, В. Старычонак і інш.).

У межах навуковай школы прафесара В. Старычонка з пазіцыі семантыкі, структуры і функцыянавання і з выкарыстаннем інструментарыя кагнітыўнай лінгвістыкі даследуецца метафарычная рэпрэзентацыя ЗУСЧ у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах [87]. Для метадалогіі вывучэння РЗУСЧ прадуктыўным з'яўляецца выкарыстанне дэскрыптарнай тэорыі метафары А. Баранава, якая дапамагае акрэсліць кагнітыўныя і семантычныя суадносіны паміж крыніцай і мэтай метафарызацыі [7].

Адным з асноўных кірункаў даследавання РЗУСЧ з'яўляецца вылучэнне метафарычных мадэлей, па якіх ажыццяўляецца

папаўненне метафарыкону мовы. Апісанне метафарычных мадэлей праводзіцца ў працах А. Баранова, М. Джонсана, В. Лагуты, Дж. Лакофа, В. Паўловіч, Г. Склярэўскай, В. Старычонка, А. Чудзінава і інш., у той жа час існуе патрэба ў сістэмным адлюстраванні метафарычнай рэпрэзентацыі выяўленняў унутранага свету чалавека.

Для намінацыі і характарыстыкі ЗУСЧ могуць выкарыстоўвацца ўзуальныя моўныя метафары (зафіксаваныя ў тлумачальных слоўніках), а таксама патэнцыяльныя моўныя метафары, гэта значыць такія аказіянальныя (аўтарскія) метафары, якія ўтвораны па мадэлях моўных метафар, аднак на дадзеным этапе развіцця мовы не зафіксаваны ў слоўніках літаратурнай мовы, але ўспрымаюцца адназначна ўсімі носьбітамі мовы за кошт адпаведнасці наяўным у мове рэгулярным метафарычным мадэлям [131, с. 9–10].

Мастацкая метафара не з'яўляецца узуальнай і не можа быць такой, бо сфера яе існавання абмежавана кантэкстам, без якога яна страчвае свой сэнс. Карэннае адрозненне моўнай (і патэнцыяльнай моўнай) і мастацкай метафары заключаецца ў іх функцыях: моўная метафара, як правіла, выконвае намінацыйную і інфарматыўную функцыю, у той час як мастацкая – эстэтычную [52; 146; 156; 160].

Што да лексікалізаванай (рытарычнай, «сцёртай») метафары, то яе межы часта даволі складана вызначыць, таму што кожная моўная метафара накіравана на лексікалізацыю, і слова, якое з'яўляецца метафарычным па прыродзе, можа не ўспрымацца вобразна з-за высокай частотнасці ўжывання ў мове і набыцця ім намінацыйнага значэння. Нягледзячы на гэта, такія метафары з'яўляюцца сведчаннем наяўнасці ў мове метафарычных мадэлей і часта, ужо не выклікаючы двухпланавасці асацыяцый, служаць паравобразамі для ўтварэння новых метафар [131, с. 10].

Як бачым, комплекснае даследаванне РЗУСЧ у беларускай мове можа ажыццяўляцца з апорай на інструментарый розных галін мовазнаўства і іншых гуманітарных навук. На наш погляд, найбольш запатрабаваным на сучасным этапе з'яўляецца вывучэнне канцэптуалізацыі ўнутранага свету чалавека ў катэгорыях наіўнай і навуковай мадэлі свету з выкарыстаннем метадалогіі дыскурс-аналізу.

1.2. Сутнасныя характарыстыкі моўнага мадэлявання свету

У наіўнай карціне свету чалавек рэпрэзэнтаваны ў адзінстве цела і душы, знешняга чалавека і ўнутранага, якія, у сваю чаргу, ўспрымаюцца праз прызму культуры і мовы. Калі разглядаць унутраны свет чалавека не толькі як суб'ектыўную катэгорыю асобы, але экстрапаляваць яе на ўсіх носьбітаў мовы і прадстаўнікоў нацыі, можна выявіць пэўныя ўніверсальныя рысы, уласцівыя ММС. У гэтым раздзеле мы выкарыстоўваем паняцці «карціна свету» і «мадэль свету» як сінанімічныя.

Тэрмін «наіўная мадэль свету» абазначае, што такая мадэль часта супярэчыць лагічнай, навуковай карціне свету, прычым асацыяцыі і карэляцыі такога плану адлюстроўваюць вопыт інтраспекцыі дзесяткаў пакаленняў на працягу многіх тысячагоддзяў і могуць служыць надзейным правадніком ва ўнутраны свет чалавека [3, с. 39].

Супастаўляючы наіўнае (звычайнае) успрыманне свету, у якім дамінуе пачуццёвы, ці аксіялагічна-традыцыйны, пачатак навуковаму, даследчыкі заўважаюць у іх такія агульныя рысы, як антрапацэнтрычнасць і звязаны з гэтым арыентацыйны характар уяўленняў і катэгарызацыі свету (гл. рыс. 1.1). Асноўнае адрозненне паміж пачуццёвым і рацыянальным пазнаннем заключаецца ў тым, што ў сферы навуковага пазнання абагульненні робяцца не на аснове пачуццяў ці спрошчанай рацыяналізацыі, а на аснове ўніверсальных паняццяў і катэгорый [61, с. 20–21].

У ходзе аналізу працэсу фарміравання і ўзбагачэння канцэптואльнай карціны свету ў межах інфармацыйнага падыходу, Я. Малёнава адзначае, што «ўзаемаадносіны чалавека і свету носяць характар вечнага пошуку, спробы ўявіць свет як нешта зразумелае, даступнае тлумачэнню» [61, с. 13]. Ключавым аспектам адэкватнага светапогляду аўтар лічыць «светапогляд, які фарміруецца праз навуковае пазнанне свету» [61, с. 18]².

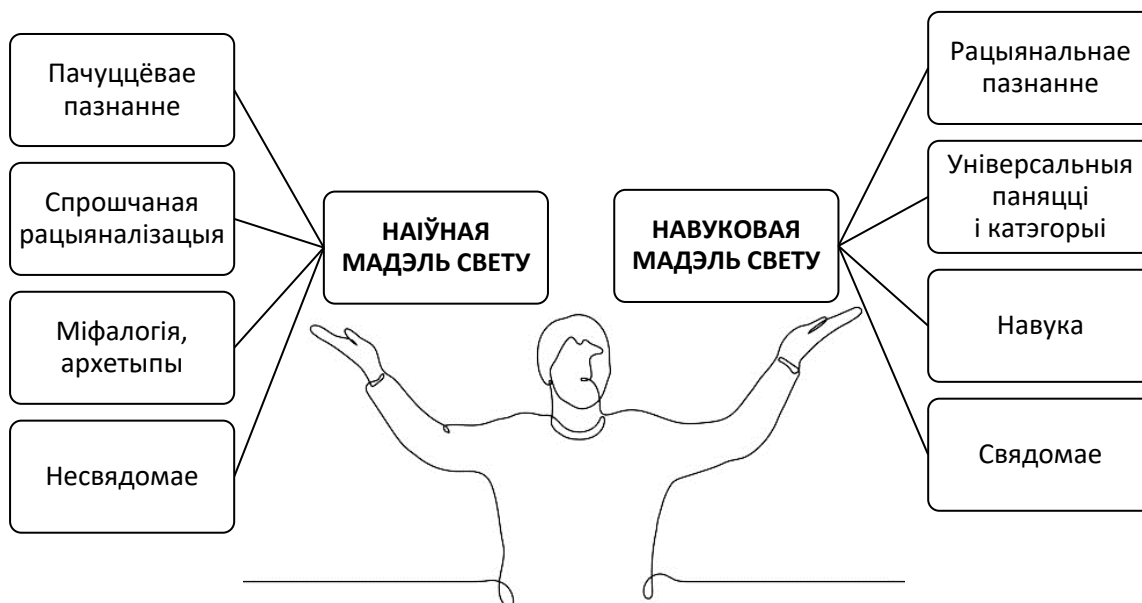
Сучасныя даследаванні РЗУСЧ вядуцца ў сістэме каардынат ММС, ідэя якой заключаецца ў тым, што кожная мова адлюстроўвае пэўны спосаб успрымання і арганізацыі (канцэптואлізацыі) свету.

---

² Аналітычны агляд тэорыі А. Малёнавай апублікаваны ў артыкуле «Узбагачэнне ментальна-моўнай прасторы Беларусі праз інтэрферэнцыю дыскурсаў» [155].

Выражаныя ў ёй значэнні складаюцца ў адзіную сістэму поглядаў, свайго роду калектыўную філасофію, якая з'яўляецца абавязковай для ўсіх носьбітаў мовы [3, с. 38–39].

Дж. Эйтчысан указвае на наяўнасць у кожнай культуры так званай «карпараэальнай семантыкі», «псіхалагічнага саматыкону», культурных і паводзінавых мадэлей, якія тым ці іншым чынам «вербалізуюцца ў мове» [159], а іх аналіз можа быць зроблены «праз вывучэнне паўсядзённых метафар» [36].

Рыс. 1.1. Наіўная і навуковая мадэль свету

Моўная карціна свету носьбіта той ці іншай мовы і культуры, на думку Н. Уфімцавай, «апісвае вопыт носьбіта мовы як стваральніка і спажыўца тэкстаў і адлюстроўвае структуру моўнай здольнасці... Яна мае сістэмна-цэласны характар і апісвае перадамаўленчую гатоўнасць носьбіта мовы, тым самым адлюстроўваючы ўвесь яго папярэдні маўленчы і немаўленчы вопыт» [106, с. 124].

Апошнія даследаванні ММС беларусаў рэпрэзентуюць яе як крышталізаваны адбітак нацыянальнага менталітэту, характару і каштоўнасцей. А. Дзядова канстатуе: «Дамінантныя рысы беларускай ментальнасці... і адметнасці па-свойму спецыфічнай нацыянальнай карціны свету нашага народа сведчаць пра яго прыналежнасць да пэўнага этнакультурнага арэалу, геаграфічнай і гістарычнай прасторы» [28, с. 43–44].

Паводле А. Носік, «сукупнасць псіхалагічных якасцей, сфарміраваных у прыродна-геаграфічных, сацыяльна-культурных, эканамічных, этнагенетычных умовах, ляжыць у аснове

мысленных працэсаў і адлюстравання рэчаіснасці ў мове пэўнай этнічнай групы» [70, с. 346]. Гэтае адлюстраванне адбываецца ў сістэме апазіцый «свядомае – падсвядомае», «кароткачасовае – працяглае», «сваё – чужое», «мы – яны» (В. Маслава, А. Дзядова, Н. Бяганская, Н. Лапушынская, Л. Кулік).

У лінгвакагнітывістыцы прызнаецца, што ўсё, што мае значэнне для культуры, тым ці іншым чынам адлюстроўваецца ў мове, прычым культурна значныя паняцці і адносіны і адсылкі да іх з'яўляюцца найбольш частотнымі і рэгулярнымі (А. Баранаў, Ю. Каравулаў, Т. Ушакова, Н. Уфімцава, І. Мухіна, А. Залеўская і інш.). Па словах Т. Ушаковой, «любы стан нашай свядомасці падлягае вербальнаму выражэнню, ... свядомасць людзей на кожным кроку падвяргаецца слоўнаму ўздзеянню» [108].

Паводле В. Тэлія, метафара з'яўляецца «спосабам мыслення пра свет, які выкарыстоўвае раней здабытыя веды. ... Чалавек пазнае свет праз усведамленне сваёй прадметнай і тэарэтычнай дзейнасці ў ім» [99, с. 4]. Апошняя палажэнне абгрунтоўвае статус антрапаметрычнай метафары як асновы антрапалагічнай навуковай парадыгмы, прычым асацыяцыі паміж вядомым і новым могуць быць гіпатэтычнымі і не мець рэальнай асновы.

Думку пра тое, што метафара дапамагае разумець і сістэматызаваць недаступнае непасрэднаму ўспрыманню, выказвае А. Баранаў у «гіпотэзе кагнітыўнага прыцягнення», паводле якой метафара дапамагае структураваць сферу азначаемага адносна сферы азначаючага [6, с. 187], а таксама В. Паўловіч, сцвярджаючы амбівалентны характар парадыгмаў вобразаў [73].

Сувязь тыпалагізацыі кампанентаў моўнай мадэлі свету і ўзнікнення метафарычных найменняў абумоўлена імкненнем чалавекага розуму тлумачыць складаныя, недаступныя непасрэднаму ўспрыманню з'явы і паняцці больш простымі, канкрэтнымі, прадметнымі, адчувальнымі. Прыярытэт асабістага вопыту чалавека ў пазнанні, тлумачэнне невядомага ўжо вядомым з'яўляецца асноўным законам метафарызацыі [59; 99].

Як мы ўказвалі раней, «усведамленне механізмаў узнікнення і функцыянавання метафар УСЧ мае вялікае значэнне не толькі для ажыццяўлення эфектыўнай камунікацыі і дакладнай перадачы зместу выказвання, аднак і для таго, каб мець магчымасць разважаць пра самі з'явы псіхалогіі чалавека» [131, с. 9].

Важна падкрэсліць, што ўсялякае апісанне і характарыстыка ўнутранага свету чалавека (акрамя апісання псіхафізіялагічных працэсаў з выкарыстаннем тэрміналогіі – і тое не заўжды) з’яўляецца метафарычным, бо апісанне і нават уяўленне недаступных непасрэднаму ўспрымання і дотыку рэчаў і з’яў магчымае толькі праз метафару.

Асаблівае значэнне законы структуравання і функцыянавання моўнай мадэлі свету набываюць пры мадэліраванні м е т а ф а - р ы ч н а г а п о л я У С Ч, прычым мадэлі свету ў розных мовах адлюстроўваюць як універсальныя рысы, так і спецыфічныя, абумоўленыя гісторыяй, традыцыямі, культурай і непасрэдна мовай народа [154].

Згодна А. Носік, «семантычная дэрывацыя, у выніку якой адбываецца папаўненне складу эмацыянальнай лексікі, грунтуецца на спецыфіцы менталітэту... Здольнасць моўных адзінак набываць другаснае значэнне і ўжывацца ў новай намінацыйнай ролі з’яўляецца сведчаннем таго, што носьбіты мовы ў працэсе пазнання рэчаіснасці і камунікацыі вылучаюць новыя сістэмныя сувязі паміж з’явамі рэчаіснасці... На падставе падабенства формы, колеру, характарыстык паводзін, пахаў і смакавых уласцівасцей словам прысвойваюцца новыя сэнсы, цесна звязаныя з культурна-гістарычнымі каштоўнасцямі арыенцірамі народа» [70, с. 347].

У аснове м е т а ф а р ы ч н ы х м а д э л ь л я ж а ц ь з а м а ц а - в а н ы я ў ММС асацыяцыйныя сувязі паміж прадметамі і з’явамі, заснаваныя на падабенстве іх формы, функцый, уласцівасцей і культурных канатацый.

Метафарычная мадэль, як правіла, азначаецца як «схема связі между панятыйнымі сферамі, которая существует или складывается в сознании носителей языка и которую можно выразить формулой $X \text{ это } Y$ » [112, с. 64]. У структуру метафарычнай мадэлі звычайна ўключаюць дзве сферы: а) азначаючае (сфера адпраўлення, правы элемент парадэгмы вобразаў, крыніца метафарызацыі) і б) азначаемае (сфера прыбыцця, левы элемент парадэгмы вобразаў, мэта (мішэнь) метафарызацыі) [7; 73]. Метафарычная мадэль у гэтым сэнсе можа называцца метафарычнай праекцыяй [7; 55].

Метафарычнай мадэллю таксама можа называцца адзіная паняцыйная сфера крыніцы матывацыі, асабліва калі сфера

абазначаемага акрэсліваецца ў ходзе аналізу. Так, гаворачы пра метафарычныя мадэлі палітычнай рэальнасці, А. Баранаў вылучае метафарычную мадэль «Вайна», дзе сферай абазначэння выступае палітыка [6]. Напрыклад, метафарычная мадэль «Прырода» выкарыстоўвае найменні прыродных з'яў для характарыстыкі ЗУСЧ: **вір пачуццяў, водаварот уражанняў, нахлынулі ўспаміны, смуга ў свядомасць забрыла, з імглы ўспамінаў, туманныя думкі.**

Пад тыпам метафарычнага пераносу разумеецца агульная для некалькіх метафар метафарычная праекцыя, прычым у адносінах да кожнай канкрэтнай метафары крыніца адпраўлення тыпу метафарычнага пераносу з'яўляецца гіперонімам [23, с. 26]. Напрыклад, тып метафарычнага пераносу «лекі → тое, што суцяшае» рэалізуецца ў прыватных відах метафарычных пераносаў, дзе крыніцай выступаюць словы *бальзам, таблетка, лякарства, лячыць: бальзам на душу, спагада была самым пажаданым лякарствам, залячыць душэўныя раны.*

Калі ў межах той ці іншай лексіка-семантычнай групы адбываецца драбленне на некалькі ўзаемападпарадкаваных груп слоў, то ў адносінах да агульнага тыпу метафарычнага пераносу яны азначаюцца як падтыпы метафарычнага пераносу [23, с. 26]. Напрыклад, тып метафарычнага пераносу «надвор'е → псіхічныя станы чалавека» рэалізуецца ў такіх падтыпах, як «атмасфера, паветра → агульны настрой чалавека», «моцны вецер → інтэнсіўныя пачуцці, абурэнне», «ападкі → вялікая колькасць слоў, інтэнсіўныя пачуцці» і інш.: *пахмурнасць не сыходзіла з твару, сумная аблачынка ўсплыла на твар, аблачыны суму, шквал эмоцый, парывы пачуццяў, град пытанняў, колкі град слоў і інш.* [139; 151].

Такім чынам, «у аснове метафарычных мадэлей, як і ў аснове рэгулярнай мнагазначнасці наогул, ляжаць універсальныя кагнітыўныя заканамернасці, ментальныя мадэлі як унутраныя вобразы адлюстравання свету праз усталяванне падабенства паміж з'явамі і пераносамі адных уласцівасцей на іншыя» [131, с. 17].

«Сярод асноўных уласцівасцей метафарычных мадэлей называюць: 1) рэгулярнасць (падпарадкаванне агульным правілам пры пераасэнсаванні дзвюх і больш адзінак, звязаных сістэмнымі парадыгматычнымі, дэрывацыйнымі, сінтагматычнымі адносінамі), 2) прадуктыўнасць (магчымасць утварэння

новых значэнняў у тэматычна блізкіх слоў), 3) шырокая прадстаўленасць у мове (частата ўзнаўлення, распаўсюджанасць у розных стылях і сітуацыях) [50; 112].

1.3. Першасныя намінацыі з'яў унутрана свету чалавека

Пад унутраным светам разумеюць мноства з'яў псіхікі чалавека (псіхічныя працэсы, станы, уласцівасці асобы, псіхаматорыку, зносіны і інш.), а таксама іх характарыстыкі (дынамічныя, ацэначныя, інтэнсіфікацыйныя і інш.). Можна сказаць, што змест паняццяў «УСЧ», «псіхалогія чалавека», «псіхіка чалавека» супадае ў шырокім разуменні, а паняцце «УСЧ» разглядаецца ў каардынатах моўнай мадэлі свету.

Эмоцыі і мысленне, уласцівасці асобы і маўленчая дзейнасць з'яўляюцца асобнымі элементамі псіхалогіі, менавіта таму комплекснае вывучэнне рэпрэзентацыі УСЧ у мове вымагае аналізу кожнага яго ўзроўню ў прыватнасці і супастаўлення гэтых узроўняў у агульнай сістэме. Базавымі эмоцыямі, моўнае выражэнне якіх даследуюць вучоныя, з'яўляюцца сум, страх, гнеў і радасць (Г. Вяжбіцкая, Ю. Абрэсян) [2; 18; 14; 47; 161]. Акрамя эмоцый да ўнутранага свету вучоныя адносяць «парадыгму ментальнага» (поле «ментальная дзейнасць») [73].

Паводле Тлумачальнага слоўніка тэрмінаў педагогікі, псіхалогіі, дэфекталогіі Г. Аксянчук і В. Карчагінай, псіхалогія – гэта «навука аб заканамернасцях функцыянавання і развіцця псіхікі чалавека» [1]. Паняцце «псіхалогія чалавека» шырэйшае за паняцце «эмоцыі чалавека», бо пад псіхалогіяй разумеецца: 1) сукупнасць саміх псіхалагічных з'яў; 2) унутраны суб'ектыўны свет чалавека, які перажываецца ў форме разнастайных адчуванняў, вобразаў, ідэй і г. д.; 3) погляды, адносіны, настроі, якія характарызуюць чалавека ці групу людзей [69, с. 150].

Вынікі імперычнага даследавання, праведзенага Г. Дзямянёвай, дазволілі вызначыць складнікі ўнутранага свету: «метафарычны вобраз, характарыстыкі ўнутранага свету як цэлага, эмацыйныя з'явы, кагнітыўная сфера, паводзіны і дзейнасць, індывідуальныя характарыстыкі носьбіта ўнутранага свету, матывацыйная сфера, псіхафізіялагічныя і псіхічныя станы, сістэма светапогляду і суб'ектыўных сэнсаў» [26, с. 129].

Семантычнае поле псіхалогіі чалавека (неметафарычнае) уключае разнастайныя абазначэнні псіхічных працэсаў, станаў, уласцівасцей асобы. Як ужо адзначалася, колькасць такіх абазначэнняў невялікая, і нават тыя, якія на сучасным этапе развіцця мовы лічацца неметафарычнымі, таксама маюць вытворны характар. Так, вытворнасць адчуваецца ў словах *настрой, стан, пачуццё*, а таксама *emotion* 'эмоцыя' ўспрымаецца ў сувязі з *motion* 'рух' (параўн. з лац. *ēmoveo, ēmōtum*). Слова *гнеў* паходзіць з лацінскага *ignis* 'агонь' і азначае 'страсць' [131, с. 13].

Да псіхічных працэсаў адносяцца такія функцыі нервовай сістэмы, як адчуванне, успрыманне, увага, памяць, уяўленне, мысленне і маўленне, а таксама эмацыянальна-волевыя працэсы – пачуцці і воля.

Псіхічны стан (напрыклад, стомленасць, бязвольнасць, апатыя, прыгнечанасць, натхненне) вызначаецца як суб'ектыўнае адлюстраванне асобай дадзенай сітуацыі ў пэўны прамежак часу [92, с. 26-27]. Псіхічныя станы валодаюць іерархічнай структурай і могуць быць прадстаўлены на фізічным, псіхафізіялагічным, псіхалагічным і сацыяльна-псіхалагічным узроўнях [92, с. 87].

Сацыяльна-псіхалагічны ўзровень псіхічных станаў закранае такія аспекты функцыянавання асобы, як дзейнасць, паводзіны і адносіны. Гэта важная дэталёвае дазваляе ўключыць у сферу даследавання не толькі абазначэнні пачуццяў і эмоцый, але і іх праяў у міміцы (так званую псіхаматорыку), маўленні, паводзінах, зносінах з іншымі людзьмі. Сацыяльная псіхалогія «вывучае псіхалагічныя праявы асобы чалавека, яго ўзаемаадносіны з людзьмі, групай» [92, с. 11].

У параўнанні з псіхічнымі станами, псіхічныя ўласцівасці асобы (накіраванасць, тэмперамент, характар, здольнасці) фарміруюцца паступова, на працягу жыцця, і з'яўляюцца больш устойлівымі характарыстыкамі псіхікі чалавека, якія «забяспечваюць пэўны колькасна-якасны ўзровень дзейнасці і паводзінаў» [92, с. 27].

Класіфікацыю першасных намінацый ЗУСЧ можна прадставіць у выглядзе табліцы 1.1.³

---

³ Апублікавана ў артыкуле «Катэгарызацыя эмоцый і пачуццяў у моўнай мадэлі свету беларусаў» [141].

Першасныя намінацыі з'яў унутранага свету чалавека

Псіхічныя працэсы		Псіхічныя станы		Псіхічныя ўласцівасці асобы
Пазнавальныя	Эмацыянальна-волевыя	Псіхафізіялагічныя	Псіха-сацыяльныя	
<i>увага</i>	<i>эмоцыі</i>	<i>узбуджэнне</i>	<i>паводзіны</i>	<i>тэмперамент</i>
<i>памяць</i>	<i>пачуцці</i>	<i>радасць</i>	<i>зносіны</i>	<i>характар</i>
<i>адчуванне</i>	<i>воля</i>	<i>трывога</i>	<i>дзеяснасць</i>	<i>здольнасці</i>
<i>успрыманне</i>	<i>настрой</i>	<i>стомленасць</i>	<i>спагада</i>	<i>акцэнтацыі</i>
<i>мысленне</i>		<i>афект</i>	<i>крытыка</i>	<i>накіраванасць</i>
<i>уяўленне</i>		<i>стрэс</i>		
<i>маўленне</i>		<i>сумненне</i>		

Асобныя псіхалагічныя феномены (эмоцыі, інтэлектуальная і маўленчая дзейнасць, прыемныя і непрыемныя пачуцці і інш.) станавіліся прадметам спецыяльных лексікалагічных і параўнальных даследаванняў А. Вольф, Г. Вяжбіцкай, Л. Іярданскай, А. Казеранкі, А. Пянькоўскага і інш. [18; 20; 40; 47; 74].

А. Носік адзначае, што «рэпрэзентацыя эмоцый у мове адбываецца за кошт лексічных адзінак (назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў), у сэнсавых структурах якіх вылучаюцца эмацыянальныя семы рознага канататыўнага зместу. Суаднясенне адмоўных і станоўчых эмоцый выяўляе значную перавагу адмоўных, паколькі яны характарызуюцца большай канкрэтнасцю і выразнай сэнсавай суаднесенасцю» [71, с. 13].

На наш погляд, перавага найменняў і характарыстык негатыўных эмоцый над станоўчымі тлумачыцца экстралінгвістычным фактам: чалавек негатыўна рэагіруе на дыскамфорт, небяспеку, боль, а для таго, каб пазбавіцца ад іх, неабходна дакладна вызначыць свае адчуванні, пачуцці, думкі, пажадана – у катэгорыях даступнага. Калі ж чалавек адчувае радасць і задавальненне – няма неабходнасці ў канкрэтызацыі і члянэнні гэтых эмоцый, бо яны не патрабуюць рашучых дзеянняў па іх змяненні.

Розныя віды эмоцый, паводле слоў А. Носік, «не заўсёды выяўляюцца ў «чыстым» выглядзе, і ў іх моўнай вербалізацыі назіраецца перасячэнне і ўзаемапранікненне асацыятыўных сэнсаў, ускладненне маральна-этычнымі, ментальнымі, духоўнымі,

сацыяльнымі, міжасобаснымі, экспрэсіўнымі і іншымі паказчыкамі» [71, с. 13].

Развіццё эмоцый чалавека ў жыцці заключаецца ў іх дыференцыяцыі, ускладненні, адасабленні ад цялесных рэакцый і спалучэнні з пазнавальнымі працэсамі. Здольнасць вызначаць, разумець і выкарыстоўваць эмоцыі (кіраваць імі) сведчыць пра наяўнасць эмацыянальнага інтэлекту [56].

Паводле Г. Дземянёвай, «фенаменалагічнае апісанне мноства класаў вобразных з'яў і перажыванняў іх зместу з'яўляецца неабходным напрамкам даследавання ў рэчышчы суб'ектнай парадыгмы, звязанай з вывучэннем глыбінных механізмаў псіхічнага адлюстравання і рэгулявання ўнутранага свету асобы» [26, с. 128]. Важна адзначыць, што на перажыванне эмоцый уплывае інтэрпрэтацыя і моўнае абазначэнне эмацыянальных станаў.

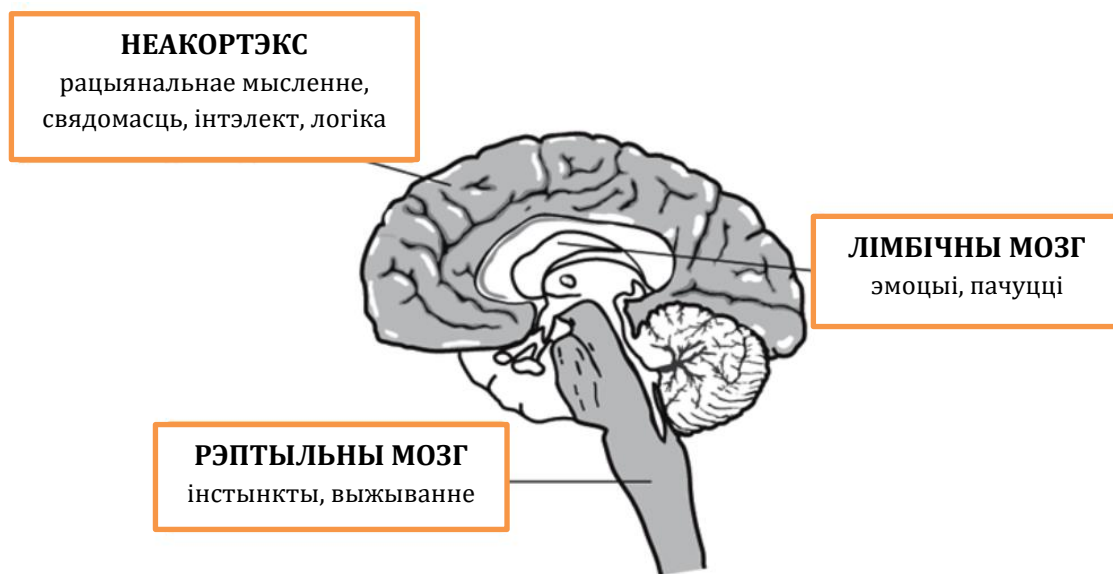
Менавіта таму надзвычай важна разглядаць мову і маўленне не толькі як вынік экстэрыярызацыі ўяўленняў чалавека пра сябе, свет і іншых, але і як сродак фарміравання такіх уяўленняў. Здабыткі псіхалінгвістыкі абгрунтавана ўказваюць на адрозненні ў апрацоўцы мозгам прамых і пераносных значэнняў, станоўчай і адмоўнай канатацыі, эмфазы і пад. Так, у межах нейра-і псіхалінгвістыкі даследуюцца «праблемы прадстаўлення мнагазначнасці ў ментальным лексіконе і ... праблемы доступу да значэнняў пры разуменні маўлення ў рэжыме рэальнага часу, у тым ліку з пазіцыі таго, як «працуюць» пры гэтым нейроны» [2, с. 12].

У працэсе эксперыменту па комплексным семантычным, статыстычным і псіхалінгвістычным аналізе мнагазначнасці, В. Апрэсян [і інш.] даказалі, што ўспрымання мозгам блізкіх і звязаных значэнняў адрозніваецца ад успрымання незвязаных значэнняў, спалучэнне якіх у межах аднаго кантэксту выклікае «здзіўленне» рэспандэнта. Праведзенае даследаванне даказвае псіхафізіялагічныя адрозненні ва ўспрыманні і інтэрпрэтацыі неметафарычнай і метафарычнай лексікі, бо яно заснаванае на актывізацыі розных аддзелаў мозга. Даследчыкі выявілі, што «прамыя і метанімічныя значэнні назоўнікаў і дзеясловаў захоўваюцца ў адной ментальнай рэпрэзентацыі, а метафарычныя – у іншых рэпрэзентацыях» [2, с. 15].

Для асэнсавання працэсаў інтэрыярызацыі маўлення, таго, як псіхікай чалавека ўспрымаецца і адлюстроўваецца знешні свет, неабходна разуменне функцыянавання трох аддзелаў мозга, якія адказваюць за інстынкты, эмоцыі і рацыянальнае мысленне.

Гістарычна эвалюцыя мозга праходзіла ад першасных, інстынктыўных паводзінавых рэакцый да фарміравання эмацыянальнай сістэмы (сярэдні мозг, лімбічная сістэма, міндалевіднае цела – амігдала), а затым развіваліся вышэйшыя псіхічныя функцыі (мысленне, маўленне і інш.), за якія адказвае неакортэкс, ці новы мозг, кара галаўнога мозга (гл. Рысунак 1.2).

Калі прыгадаць вучэнне Арыстоцеля пра тры душы, то можна ўбачыць, наколькі трапна вылучаныя філосафам узроўні адпавядаюць тром аддзелам мозга і іх функцыям. Так, «раслінная душа», паводле Арыстоцеля, адказвала за інстынкты харчавання, росту і размнажэння, «жывёльная душа» – за адчуванні і жаданні (эмацыянальная сфера), а «разумнай душы», у сваю чаргу, былі даступныя функцыі мыслення і разважання, чым яна і вылучала чалавека з усяго жывога свету [4].

Рыс. 1.2. Тры аддзелы мозга

У той час як тэорыя «трыадзінага мозга» П. Макліна падвяргалася крытыцы, у сучаснай даказальнай клінічнай псіхалогіі існуе шэраг даследаванняў, якія пацвярджаюць замацаванне функцый мозга за асобнымі яго аддзеламі.

Даказальная псіхалогія пацвярджае, што механізмы ўспрымання фізічнай, вербальнай і эмацыянальнай агрэсіі

супадаюць, як супадаюць і спосабы рэагавання на небяспеку і падтрымку. Напрыклад, у выніку даследавання Дж. Кіма, С. Паркера [і інш.], накіраванага на вывучэнне нейрафізіялагічных і паводзінавых маркераў спачування і спагады, выяўлена, што крытыка і падтрымка актываюць розныя аддзелы і сістэмы мозга [166].

Згодна з вывадамі аўтараў, крытыка, асуджэнне, абразы падсвядома актываюць амігдалу – аддзел мозга, які адказвае за эмоцыі і хуткія рэакцыі. У стане небяспекі (а менавіта так успрымаецца крытыка) запускаюцца некантралюемыя рэакцыі «бі – бягі – замры», выбар адной з якіх адбываецца неўсвядомлена і, як правіла, залежыць ад тыпу вышэйшай нервовай сістэмы чалавека, яго вопыту і стану.

У стане бяспекі, наадварот, неўсвядомленыя эмацыйныя рэакцыі на пагрозу не актываюцца, а актыўнымі застаюцца пярэднія долі мозга, адказныя за лагічнае меркаванне і крытычнае мысленне [166]. Дзейнасць сігнальнай сістэмы небяспекі вельмі старажытная, і ў наш час няма неабходнасці абараняцца ад дзікіх звяроў ці нападу варожага племені. Нягледзячы на свайго роду «рудыментарнасць» ахоўнай функцыі амігдалы, яна працягвае запускарць сістэму «бі – бягі – замры» пры любой небяспецы – сапраўднай ці ўяўнай. Прычым рэакцыя мозга на абразу, крытыку, агрэсію, вербальны ці псіхалагічны гвалт нічым не адрозніваецца ад рэакцыі на фізічную небяспеку, напад, траўму.

Менавіта таму важна падкрэсліць, што ўменне вызначаць, адрозніваць і апісваць эмоцыі пры дапамозе маўлення дапамагае чалавеку рэгуляваць усласны псіхалагічны стан, свае рэакцыі і ўзаемадзеянне з сабой і іншымі людзьмі. Вядома, рацыянальнае мысленне не можа цалкам выцесніць і замяніць дзейнасць лімбічнай сістэмы, але ўсведамленне механізмаў дзейнасці псіхікі дапамагае кантраляваць паводзіны чалавека і яго вербальныя рэакцыі, свядома ажыццяўляць стварэнне і рэструктурызацыю кагніцый – сцвярджэнняў пра сябе, іншых і свет, якія складаюць аснову ММС і каштоўнаснай сістэмы чалавека.

ГЛАВА 2

МЕТАФАРЫЧНАЕ МАДЭЛЯВАННЕ ЎНУТРАНАГА СВЕТУ ЧАЛАВЕКА Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

2.1. Структураванне метафарычнага поля ўнутранага свету чалавека

Значную частку лексікі, што выкарыстоўваецца для наймення і апісання ЗУСЧ, складаюць другасныя намінацыі, як правіла, – метафарычныя. Такія метафары з’яўляюцца абазначэннямі мноства з’яў псіхалогіі чалавека (псіхічных працэсаў, станаў, уласцівасцей асобы, псіхаматорыкі, зносін і інш.), а таксама іх характарыстык (дынамічных, ацэначных, інтэнсіфікацыйных і інш.).

Вылучэнне разнастайных тыпаў метафар ажыццяўлялася ў шматлікіх лінгвістычных працах, у якіх класіфікацыі метафар грунтуюцца на функцыянальным, вобразна-эматыўным, структурным, кагнітыўным і комплексным падыходах. Семантыка лексічных адзінак, якія называюць і характарызуюць разнастайныя з’явы псіхалогіі чалавека (прыемныя і непрыемныя эмоцыі, афекты, праявы ментальнай дзейнасці) у розных мовах, разглядалася ў даследаваннях Дж. Аверыла, Ю. Апрэсяна, А. Вольф, Г. Залізняка, А. Казеранкі, А. Пянькоўскага, Г. Склярэўскай, В. Старычонка, В. Тэлія, Л. Цалко і інш. [5; 20; 47; 54; 55; 74; 77; 82; 89; 161].

На сёння найбольш поўнае даследаванне метафары ў беларускай мове прадстаўлена ў манаграфіях В. Старычонка «Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў» [89] і «Мнагазначнасць слова ў беларускай мове» [88], дзе прапануецца комплексны падыход да класіфікацыі метафар, у адпаведнасці з якім вылучаюцца тыпы метафар з улікам крыніцы і мэты матывацыі, агульнай аксіялагічнай арыентацыі зместу, а таксама асноўнай актуалізаванай семы.

В. Старычонак вылучае «псіхалагічны тып» метафары, да якога адносяцца метафары, якія характарызуюць псіхалогію чалавека, апісваюць яго ўнутраны эмацыянальны стан і яго праявы [89]. Для намінацыі падобных метафар у метафаралогіі сустракаюцца тэрміны «метафары эмоцый» (metaphors for emotions, emotion metaphors) [14; 47; 161], «ментальная дзейнасць» [73] і інш., якія вылучаюць асобныя аспекты псіхалогіі чалавека ў цэнтр увагі.

Базавымі эмоцыямі, моўнае выражэнне якіх даследуюць вучоныя, з'яўляюцца сум, страх, гнеў і радасць [2; 18]. Неабходна адзначыць, што эмоцыі і мысленне, уласцівае асобы і маўленчая дзейнасць з'яўляюцца асобнымі элементамі псіхалогіі, менавіта таму комплекснае вывучэнне метафарычнай рэпрэзентацыі УСЧ у мове вымагае аналізу кожнага яе ўзроўню ў прыватнасці і супастаўлення гэтых узроўняў у агульную сістэму метафарычнага поля псіхалогіі чалавека.

Базавымі палажэннямі тэорыі семантычнага поля, якія маюць метадалагічнае значэнне для нашага даследавання, з'яўляюцца наступныя: наяўнасць дамінантнага значэння (семантычнага ядра, архісемы, класемя) для групы слоў; наяўнасць градацыі ўнутры кожнай лексіка-семантычнай групы (гіперонім і гіпонімы); узаемадзеянне значэнняў слоў у межах групы, у выніку якога ўтвараюцца апазіцыі, парадэгмы і лагічна-асацыятыўныя ланцужкі. Некаторыя значэнні слова могуць не толькі адносіцца да розных з'яў рэчаіснасці, але і супрацьпастаўляцца семантычна, гэта значыць быць энантыясемічнымі [64; 78; 90].

Структураванне метафарычнага поля псіхалогіі чалавека ажыццяўляецца ў межах структурна-семантычнага і кагнітыўнага падыходаў. Тэорыя семантычнага поля выкарыстоўваецца ў працах многіх даследчыкаў [16; 158]. Разглядаючы значэнне слова як пэўную структуру ўнутрыслоўных семантычных элементаў, якія з'яўляюцца спосабам выражэння пазамоўнага зместу [77; 91], сучасная традыцыйная лексікалогія адрознівае слова-лексему, слова-ЛСВ (лексіка-семантычны варыянт) і словаўжыванне.

Структурнай адзінкай семантычнай структуры слова выступаюць ЛСВ, пад якімі разумеюцца асобныя значэнні, што знаходзяцца адносна іншых у адносінах семантычнай вытворнасці і выражаюцца адной гукавой абалонкай [66, с. 22]. Семантычная структура слова – гэта сукупнасць усіх ЛСВ, звязаных эпідыгматычнымі (вытворнымі) ці апасродкаванымі адносінамі,

у цэнтры якой знаходзіцца прамы намінацыўны ЛСВ [90, с. 19; 107, с. 34].

Аб'яднанне слоў з агульным значэннем у лексіка-семантычную групу дазваляе прадставіць моўныя адзінкі ў сістэме, а таксама вызначыць не толькі спецыфічныя для кожнага слова значэнні, але агульныя для ўсёй групы семантычныя паказчыкі [78; 101]. Семантычная арганізацыя не з'яўляецца ўсеагульнай, многія словы могуць адначасова ўваходзіць у некалькі семантычных груп, таму класіфікацыя павінна ажыццяўляцца адносна не аб'ектных характарыстык, а функцыянальных і павінна абапірацца не на самі словы, а на сферу рэфэрэнцыі, прататыповую сітуацыю [16; 46; 49].

Даследаванне метафарычнага поля псіхалогіі чалавека і яго структураванне праводзіцца з апорай на крыніцу матывацыі і дазваляе выявіць яго цэнтральную і перыферычную зону з апорай на асноўную функцыю метафары [131, с. 18]. У аснове структуравання поля ляжыць класіфікацыя першасных (прамых) ЛСВ, што пераасэнсоўваюцца метафарычна для абазначэння ЗУСЧ.

Метафарычнае поле псіхалогіі чалавека ўяўляе сабой мноства метафарычных праекцый, утвораных у выніку метафарычнага ўжывання найменняў прадметаў і з'яў для абазначэння псіхалагічных паняццяў, прычым вызначэнне вытворнага характару семантыкі ажыццяўляецца ў адпаведнасці з сучасным станам сэнсавай структуры слова і сучаснымі семантычнымі сувязямі паміж асобнымі ЛСВ [124; 136].

Метафары УСЧ ужываюцца для намінацыі і характарызацыі: псіхічных працэсаў (*чарвяк цікаўнасці, лёт дум, прыліў пяшчоты*), псіхічных станаў (*пахмурасць і незадаволенасць, творчае кіпенне, прага да жанчыны*); псіхічных уласцівасцей асобы (*пачуццёвая мяккасць, душа з чарвяточынай, цвярозасць думкі, маральная загартоўка*).

Як слушна заўважае А. Носік, «важнае месца ў рэпрэзентацыі эмоцый займаюць паралінгвістычныя сродкі, дзякуючы якім на ўзроўні фізічнага, мімічнага, жэставага, альфакторнага, візуальнага, гукавога, тактыльнага і іншых каналаў сувязі канкрэтызуюцца і зрокава ўспрымаюцца шматлікія і разнастайныя выявы эмацыянальнага кантынуума» [71, с. 7].

Асаблівасцю метадалогіі даследавання метафарыкону з'яўляецца ўзаемадзеянне, а часам перасячэнне метадаў традыцыйнай семантычнай класіфікацыі і тэматычнага прад-

стаўлення лексікі, пра што сведчаць як вылучаемыя ў метафаралагічных даследаваннях мадэлі, так і тэрміналогія класіфікацый [53; 54; 82].

Аб'яднанне ў адну групу тэматычна звязаных слоў (тэзаўрус) дапамагае найбольш поўна адлюстраваць шматграннасць метафарычных мадэлей, напрыклад, паказаць не толькі перанос намінацыі на пэўную з'яву, але і далучыць да дадзенай мадэлі пераносы, заснаваныя на метафарычным пераасэнсаванні якасцей і ўласцівасцей крыніцы матывацыі, а таксама на яе дынамічных і акцыянальных характарыстыках [6; 53].

Лексіка мовы можа класіфікавацца на некалькі глабальных сфер – «Сусвет», «Чалавек», «Чалавек і сусвет» [46]; «Чалавек», «Грамадства», «Прырода» [81], «Прадмет», «Чалавек», «Фізічны свет», «Псіхічны свет», «Абстракцыя» («Адцягненыя паняцці») [54; 82], кожная з якіх у сваю чаргу падзяляецца на дзясяткі асобных груп і падгруп. Агульным для любой класіфікацыі з'яўляецца прадстаўленне: а) чалавека (антрапацэнтрычны прынцып будовы моўнай карціны свету), б) свету, які чалавека акаляе (прадметны, прыродны), і в) сістэмы ўзаемаадносін паміж імі.

Асновай для класіфікацыі метафар УСЧ у даследаванні паслужыла структура ідэаграфічнага слоўніка Р. Халіга і В. Вартбурга (у перакладзе Ю. Каравулава [46]), а таксама класіфікацыя па семантычных сферах, прыведзеная ў манаграфіі Г. Склярэўскай [82]. «Асаблівасцю размеркавання метафар УСЧ па некалькіх сферах з'яўляецца эксперыенцыяльны шлях класіфікацыі, пры якім базай для складання метафарычных груп сталі не тэматычныя групы назоўнікаў, але самі метафары, адабраныя шляхам скразной выбаркі са слоўнікаў і тэкстаў, і ўпарадкаваныя паводле агульнай семантыкі і тэматычнай суаднесенасці ў некалькі падгруп, якія ў выніку ўтварылі семантычныя сферы, суадносныя з семантычнымі палямі, з аднаго боку, і тэматычнымі групамі, з другога» [131, с. 14].

На думку Ю. Каравулава, адназначнае ўпарадкаванне ўнутранай структуры поля, а таксама вызначэнне яго межаў немагчымае [46]. Не прэтэндуючы на вырашэнне гэтых праблем, мы палічылі мэтазгодным сістэматызаваць метафары УСЧ па наступных семантычных сферах: «Прырода», «Прадмет», «Чалавек», «Працэсы і адносіны». Кожная з вылучаных сфер

адпавядае метафарычнай мадэлі (яе крыніцы), дзе сфера абазначэння – з’явы УСЧ.

Да семантычнай сферы «Прырода» адносяцца абазначэнні мноства рэалій навакольнага свету – раслін, жывёл і іх партытываў, з’яў прыроды і надвор’я. Амаль усе метафары «прыроднай» мадэлі з’яўляюцца сінкрэтычнымі, гэта значыць яны заснаваны на супастаўленні прыродных аб’ектаў і з’яў і чалавечай псіхалогіі: **землятрус у сэрцы, навальніца нянавісці, зярняты пачуццяў, бездань між намі ляжыць, між намі прорва, сонца свабоды, горкі чэмер ён у сэрцы нёс** і інш. [139].

Да семантычнай сферы «Прадмет» адносяцца найменні шматлікіх матэрыяльных аб’ектаў (прадметаў побыту, механізмаў і прыстасаванняў, збудаванняў і іх частак і інш.). Як правіла, метафары з «прадметнай» суаднесенасцю характарызуюць інтэлектуальную, матывацыйную сферу асобы і зносіны: **струны душы, спружыны паводзін, механічны адказ, сховы памяці** і інш.

Семантычная сфера «Чалавек» уключае найменні фізіялагічных функцый, станаў і якасцей, назвы захворванняў і паталогій, лексіку духоўнай і грамадска-сацыяльнай сферы. Гэта метафарычная мадэль служыць для рэпрэзентацыі разнастайных псіхалагічных феноменаў: **глухія і сляпыя да нацыянальных праблем, аскома ад пытанняў, барацьба ў глыбіні пачуццяў** і інш. [118; 138; 148].

Калі найменні прадметаў і з’яў, даступных непасрэднаму ўспрымання, даволі лёгка паддаюцца сістэматызацыі, то найменні працэсаў і якасцей, што маюць месца ў рэчаіснасці, а тым больш адцягненныя параметрычныя і кансістэнцыяльныя паняцці, даволі складана класіфікаваць адназначна. У выніку гэтага ўтвараецца прырэстая карціна тыпалагізацыі такіх адзінак у розных даследаваннях: вылучэнне найменняў быцця, якасцей і станаў, адносін, парадку, каштоўнасці, колькасці, прасторы, часу, прычыны, руху і змянення ў асобную сферу «А priori» [46], уключэнне абазначэнняў руху і перамяшчэння ў сферу «Чалавек» [46, с. 253–256], далучэнне найменняў працэсаў і з’яў да сферы «Фізічны свет», а адцягненых катэгорый да сферы «Абстракцыя» [54; 82].

Паколькі многія дзеянні і працэсы складана аднесці толькі да чалавека (прадмета, прыроды), а параметрычныя, арыентацыйныя, акцыянальныя і іншыя адцягненыя паняцці адносяцца

хутчэй да ўсіх аб'ектаў, мы палічылі мэтазгодным вылучыць іх у адну сферу «Працэсы і адносіны». Да гэтай сферы адносяцца найменні дзеянняў, якія адбываюцца ў рэчаіснасці (у тым ліку дзеянні, што ўтвараюцца чалавекам, механізмамі, наогул аб'ектамі фізічнага свету), і адносіны, што разумеюцца як «сілы цягацення» паміж прадметамі, чалавекам і светам. У гэтай сферы таксама знаходзяцца абстрактныя (параметрычныя і структурныя) абазначэнні.

Тыпалагічна сфера «Працэсы і адносіны» ахоплівае два аспекты ўзаемадзеяння чалавека з сусветам: яго ўздзеянне на асяроддзе (выражаецца праз шэраг акцыянальных метафар) і ўсведамленне сябе як часткі гэтага асяроддзя (выражаецца ў арыентацыйных метафарах): *капаўся ў псіхалогіі, узвышаныя пачуцці, спуццела душа* [150].

Класіфікацыя зыходных ЛСВ па некалькіх сферах утварае базу для вылучэння мадэлей метафарызацыі, у аснове якіх ляжыць залежнасць паміж пэўнымі класамі зыходных і выніковых значэнняў. Так, першасныя ЛСВ полісемантаў розных семантычных сфер становяцца крыніцай матывацыі, а разнастайныя з'явы псіхалогіі чалавека – яе мэтай. Кожная група і падгрупа ў межах той ці іншай сферы можа разглядацца як асобны тып і падтып метафарычнага пераносу.

На сёння даследчыкі вылучаюць наступныя метафарычныя мадэлі УСЧ: «прыродны свет (у тым ліку жывёлы, вада і агонь) → псіхічныя станы чалавека («псіхічны свет»)» [50; 54; 73; 82; 90; 110; 161], «прадмет → псіхалогія чалавека» [54; 73; 82], «прастора → элементы (праявы) ментальнасці» [73; 98; 110], «збудаванне → элементы (праявы) ментальнасці» [73; 82], «святло → прыемныя пачуцці» [72; 78], «інфармацыя (словы) → пачуцці» [73], «вонкавы чалавек → унутраны чалавек» [98; 103; 104], «сінестэзія (фізічнае ўспрыманне) → псіхалогія чалавека» [23; 4; 66].

Неабходна зрабіць некалькі заўваг адносна метафар сінестэтычнай групы. Калі разгледзець пераносы ў межах сферы ўспрымання⁴, то можна заўважыць агульную заканамернасць: пераходзячы ў сферу абазначэння іншага адчування, сінестэтычныя ЛСВ страчваюць свае першапачатковыя семантычныя кампаненты і рэалізуюць адцягненыя колькасныя

---

⁴ У сучасных даследаваннях разглядаюцца шэсць пачуццяў: зрок, слых, абаянне, смак, дотык і тэмпературныя адчуванні. Спецыфічнасць «тэмпературных» вобразаў абумовіла іх вылучэнне вучонымі ў асобную групу ў межах сінестэзіі [103].

і якасныя значэнні, выражаючы адпаведна інтэнсіўнасць і ацэнку [23, с. 18]. Аднак нельга сказаць, што семантыка першасных ЛСВ цалкам замяняецца (напрыклад, нельга лічыць абсалютна адпаведнымі *слодыч пачуццяў, святло пачуццяў, цяпло пачуццяў*). Менавіта «высвечванне» адных і «зацямненне» іншых сем дапамагае ўсталяваць сувязь паміж кагнітыўнымі структурамі мэты і крыніцы [23, с. 18]. Асаблівасцю большасці разглядаемых сінестэтычных метафар з'яўляецца тое, што яны не называюць, а характарызуюць пачуцці, станы, якасці: *салодкія мары, чорная душа* і інш.

Апісваючы механізмы метафарычных пераносаў у сферы «Чалавек», Ю. Абрэсян прадстаўляе асноўныя сістэмы чалавека⁵ (фізічнае ўспрыманне, фізіялагічныя станы, фізіялагічныя рэакцыі, фізічныя дзеянні, жаданні, мысленне і інтэлектуальную дзейнасць, эмоцыі і маўленне) як унутрана арганізаваную сістэму, дзе кожная наступная падструктура з'яўляецца больш складанай адносна папярэдняй, прычым крытэрыем складанасці сістэм выступае колькасць лексічных і граматычных адзінак, якія яе абслугоўваюць, а таксама колькасць лексем адной сістэмы, якая выкарыстоўваецца для тлумачэння лексем больш складанай сістэмы (у артыкулах тлумачальных слоўнікаў) [2, с. 42–45].

Калі супаставіць зробленыя навукоўцамі высновы адносна падпарадкавання сістэмных адзінак у сферах «Чалавек» і «Фізічнае ўспрыманне», то можна сцвярджаць, што лексемы сістэмы «Фізічнае ўспрыманне» могуць выкарыстоўвацца для абазначэння псіхічных станаў, жаданняў і эмоцый, мысленчай і маўленчай дзейнасці. Менавіта такія пераносы адносяцца да сінестэзіі. Пад сінестэзіяй, такім чынам, мы разумеем такія метафарычныя пераносы, дзе ўласцівасці прадметаў і з'яў, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў (тактыльныя, тэмпературныя, зрокавыя, слыхавыя, абаняльныя і смакавыя), метафарычна пераасэнсоўваюцца як уласцівасці УСЧ.

Да сінестэтычных адносяцца метафары тыпу *цяжкі, лёгкі, паколькі цяжкасць* – адзін з ключавых канцэптаў унутранай сферы

---

⁵ Трэба адзначыць, што пераасэнсаванні найменняў органаў і тканак тыпу *жоўць, флегма, сэрца, мозг* і пад. нельга лічыць метафарычнымі. Гэта тыповыя прыклады функцыянальнага метанімічнага пераносу, які часам не мае рэальнай матывацыі і таму можа памылкова ўспрымацца як метафара. Напрыклад, полісемант *kidney 'ныркі'* можа абазначаць нораў, бо раней лічылася, што ныркі з'яўляюцца кантралёрамі тэмпераменту чалавека. Гэтаксама і *флегма 'phlegm'* адпаведна ранейшым анатама-фізіялагічным прадстаўленням метанімічна судносяцца са спакойным характарам.

чалавека, а ў эксперыментальнай сферы дзейнічаюць іншыя, адрозныя ад фізічных, законы [53, с. 279]. Такія паняцці, як *цёплы, цвёрды, высокі*, не існуюць асобна як з’явы рэчаіснасці, а з’яўляюцца элементам творчасці. Ствараючы мову як сродак зносін, чалавек прыводзіць яе ў адпаведнасць са сваёй унутранай прыродай і адлюстроўвае ў мове тое, чаго ў прыродзе няма [106].

Такім чынам, сістэматызацыя тэарэтычных палажэнняў дазволіла вылучыць наступныя адметныя рысы метафар УСЧ: 1) антрапацэнтрычнасць (вядучы прынцып функцыянальнага апісання мовы, прадстаўленне з’яў у максімальным набліжэнні да чалавека); 2) сінкрэтычнасць (аб’яднанне і атаясамліванне чалавечага і прыродна-прадметнага ў метафары); 3) анталагічнасць (успрыманне псіхалагічных феноменаў як прадметных сутнасцей); 4) шырокая прадстаўленасць у мове (перавага метафарычных намінацый над неметафарычнымі, прамымі) [131, с. 11].

«Акрамя названых уласцівасцей другасныя найменні з’яў унутранага свету чалавека могуць мець канцэптуальны характар (назваць паняцці, якія не маюць іншага наймення) і быць заснаванымі на арыентацыйных і сінестэтычных уяўленнях. Амаль усе даследчыкі звяртаюць увагу на такую адметную рысу метафар ўнутранага свету чалавека, як семантычнае пераўтварэнне прадметных уласцівасцей і якасцей у абстрактныя катэгорыі інтэнсіўнасці і ацэнкі» [131, с. 11–12].

У працэсе метафарызацыі класаў слоў з агульным зыходным значэннем назіраецца комплекс рэгулярных пераносаў, які вызначае наяўнасць мадэлей метафарызацыі. Найбольш аб’ектыўна прадставіць сістэму мадэлей, па якіх ажыццяўляецца рэпрэзентацыя ЗУСЧ у мове, дапамагае класіфікацыя першасных ЛСВ па семантычных сферах «Прадмет», «Прырода», «Чалавек», «Працэсы і адносіны» [131, с. 20]⁶.

---

⁶ Больш падрабязна пра кожную метафарычную мадэль – у манаграфіі «Метафарычная рэпрэзентацыя псіхалагічнай сферы чалавека ў беларускай і англійскай мовах (на матэрыяле субстантываў)» (з электронным дадаткам) [131].

2.2. Катэгарыяльная семантыка намінацый унутранага свету чалавека

У працэсе даследавання плана выражэння метафарычных сэнсаў лінгвісты імкнуцца ўстанавіць карэляцыю паміж семантыкай слова і яго функцыяй у сказе, часам спрабуючы пашырыць катэгарыяльныя абагульненні на класы слоў. У той час як вывучэнне метафар вызначанай часціны мовы часцей тлумачыцца задачай звужэння выбаркі для выяўлення тыпалагічных і семантычных заканамернасцей, шэраг даследчыкаў выказваюцца адносна прыярытэтнасці «прадметных» або «працэсуальных» намінацый для метафарычнага абазначэння паняццяў; пры гэтым, паводле высноў Ю. Каравулава, Н. Аруцюнавай, Г. Склярэўскай і інш., у семантыцы, напрыклад, субстантыўных намінацый, могуць сінтэзавацца прадметныя, прыметавыя і акцыянальныя характарыстыкі⁷.

Метафарычная рэпрэзентацыя ЗУСЧ у мове ажыццяўляецца комплексна, праз іх намінацыю і характарызацыю. Менш за ўсё ўласна намінатыўных метафар УСЧ (каля 10 % ад агульнай колькасці). Адзінкі з функцыяй характарыстыкі ўжываюцца заўсёды ў спалучэнні з найменнямі псіхалагічных з'яў, апісваючы іх інтэнсіўнасць, працягласць, накіраванасць, ацэнку з пункту гледжання моўцы.

Як адзначалася, чалавек мае патрэбу не столькі ў намінацыі псіхалагічных з'яў, колькі ў іх характарызацыі: пры абмежаванасці канататыўна нейтральных найменняў псіхічных працэсаў і станаў, якасцей асобы існуе значна большая група слоў, якая канкрэтызуе іх значэнне, даючы псіхалагічным з'явам інтэнсіфікацыйныя, квалітатыўныя ці дынамічныя характарыстыкі, менавіта таму пераважаюць словы з функцыяй характарызацыі.

Так, метафары *парасткі непрыязнасці*, *іскра надзеі*, *прыліў злосці* характарызуюць дынаміку (узнікненне, характар працякання, знікненне) і інтэнсіўнасць псіхічных працэсаў і станаў, метафары *прэсныя жарты*, *слодыч мар*, *атрымаў асалоду ад гутаркі* характарызуюць пэўныя адчуванні, станы, учынкi, сітуацыі, даючы ім ацэнку як прыемным ці непрыемным,

---

⁷ Апублікавана ў артыкуле «Функциональная семантика номинаций внутреннего мира человека в белорусском языке» [128].

станоўчым ці адмоўным (амаральным, не адпаведным норме) [131, с. 18–19].

У намінатыўнай функцыі метафары ЗУСЧ з'яўляюцца варыянтамі неметафарычных найменняў псіхалагічных з'яў (*халоднасць (=недружалюбнасць) у адносінах*), або канцэптуальнымі метафарамі (*адарванасць у сэрцы, азарэнне ў сьведомасці, на яго найшло зацьменне, душэўнае спусташэнне*), што з'яўляецца перадумовай іх далейшай лексікалізацыі.

У той час, як некаторыя метафары ЗУСЧ могуць быць азначаныя як намінатыўна аўтаномныя, большасць метафар набывае значэнне намінацыі ці характарызацыі функцыянальна – менавіта ў кантэксце. Напрыклад, у наступным сказе метафара *ўколы* абазначае абразы, з'едлівыя заўвагі і з'яўляецца адносна самастойнай: *Іх сустрэчы суправаджаліся ўзаемнымі ўколамі.* / У другім прыкладзе яна страчвае намінатыўнае значэнне і характарызуе раптоўнае ўзнікненне пачуцця: *адчуваю нейкі дзіцячы ўкол рэўнасці.*

Метафары *агонь, жар, мяккасць, узнёсласць, цеплыня, колкасць* таксама ўжываюцца як для намінацыі псіхічных станаў і ўласцівасцей асобы, так і для ацэнкі інтэнсіўнасці, прыемнасці гэтых з'яў, параўн.: *у сэрцы агню хапае* (метафарычная намінацыя стану) і *агонь нянавісці святой* (метафарычная характарыстыка эмоцыі).

Ацэначныя і інтэнсіфікацыйныя метафары УСЧ не могуць ужывацца без наймення таго ці іншага псіхічнага стану, якасці. Вызначэнне іх функцыі ажыццяўляецца на аснове аналізу менавіта метафарычнага значэння. Так, калі мэтай метафарычнага пераносу з'яўляецца псіхічны стан ці працэс (настрой, эмоцыі, жаданні), то метафара тарыфікуецца як намінатыўная, калі ж мэтай пераносу – якасць ці інтэнсіўнасць, то метафара выконвае характарыстуючую функцыю.

Аналіз метафар УСЧ у межах чатырох метафарычных мадэлей прыводзіць да высновы аб існаванні дзвюх груп намінатыўных метафар. Першая група, як правіла, – вытворныя субстантывы, якія набываюць намінатыўную функцыю ў выніку апрадмечвання той ці іншай якасці (дзеяння) праз абстрагаванне яе ад зыходнага дэнатата і атаясамліванне з тым ці іншым псіхічным працэсам, станам, якасцю: *мяккасць натуры, атупеласць галавы і сэрца, пачуццёвая чэрствасць, хлапецкі выбрык*. Да гэтай групы адносіцца значная колькасць сінестэтычных метафар і большасць

метафар мадэлі «Працэсы і адносіны». Асобна ў дадзенай групе вылучаюцца вытворныя субстантывы, якія маюць толькі метафарычнае значэнне: *узнёсласць, прыўзнятасць, хамелеонства* і інш.

Другая група намінатыўных метафар складаецца з асобных лексіка-семантычных груп кожнай семантычнай сферы, якія маюць агульную тэндэнцыю да намінатыўнай функцыі: гэта, як правіла, найменні фізіялагічных станаў і хвароб (*уласніцкія апетыты, духоўны голад, прага да ведаў, давесці да шаленства, слепата да нацыянальных праблем*), некаторых прадметаў (*мець пэўны прыцэл у адносінах, паміж сябрамі знік бар'ер*), прадметаў і з'яў сфер «літаратура і мастацтва» (*мажорны тон гутаркі, мінор у душы*) і «палітыка і вайна» (*слоўная перапалка*). Для метафар гэтай групы характэрна ўсталяванне метафарычнай праекцыі на аснове пэўнай прыметы, рэальна ці асацыятыўна замацаванай за прадметам, дзеяннем ці з'явай.

Неабходна адзначыць, што пры наяўнасці пэўных агульных заканамернасцей пры прафіляванні намінатыўнай ці характарызуючай функцыі ў метафар УСЧ існуюць метафары, у якіх размежаваць іх даволі складана, а ў межах кожнай мадэлі могуць быць метафары як з намінатыўнай, так і з характарызуючай функцыяй.

Як піша А. Носік, «для выражэння эмоцый унутранага стану чалавека ў мове выкарыстоўваюцца розныя лексіка-граматычныя разрады слоў, сярод якіх найбольш распаўсюджанымі з'яўляюцца дзеяслоўныя, субстантывы і ад'ектыўныя намінацыі, якія проціпастаўляюцца па катэгорыях «акцыянальнасць», «прадметнасць», «квалітатыўнасць» [71, с. 4].

Аналізуючы ўжыванне субстантыва *думка*, В. Мусіенка ўказвае, што «яго дзеяслоўнае акружэнне матэрыялізуе розныя аспекты ментальнасці і прадстаўляе іх у больш канкрэтных акцыянальных, падзейных, прасторавых, часавых, фізічных уяўленнях... Прымета акцыянальнасці дазваляе прадэманстраваць разгортванне ў часе працэсаў з'яўлення думкі, перыяду яе існавання і знікнення: *з'явіцца, узнікнуць, выплысці, нарадзіцца, знікнуць, прапасці*» [67].

Разглядаючы семантыку субстантываў, утвораных ад прыметнікаў і дзеясловаў, М. Ташлыкова выказваецца супраць выключэння адцягненых назоўнікаў з вобласці даследавання, матывуючы сваё меркаванне адсутнасцю семантычнай тоеснасці

паміж прыметнікамі і дэад'ектыўнымі назоўнікамі. Аналізуючы тэкставае ўжыванне дэад'ектываў, даследчыца прыходзіць да высновы, што яны могуць увасабляць розныя іпастасі: прэдыкатыўную, атрыбутыўную, акцыянальную і такую прымету, як дыскрэтную сутнасць, што вычляняецца ў аб'ектыўнай рэальнасці нароўні з канкрэтнымі прадметамі [96].

Паводле А. Носік, «дзеяслоўныя найменні эмоцый адлюстроўваюць перажыванні і эмоцыі суб'екта ў адносінах да аб'екта ... Важнай рысай многіх дзеяслоўных намінацый з'яўляецца іх градацыя, якая выражаецца ў выглядзе пераходу ад слоў са слаба выяўленай канатацыяй да слоў з семамі высокай ступені інтэнсіўнасці, значнай актыўнасці эмацыянальнага стану» [71, с. 14]. Прыметнікі, у сваю чаргу, «спалучаюць семантыку дзеяслова з катэгарыяльным значэннем квалітатыўнасці і выконваюць атрыбутыўную функцыю пры назоўніку або дзеяслове» [71, с. 15].

Яшчэ больш складанасцей у плане катэгарызацыі прадметных, прыметавых і дынамічных уласцівасцей выклікае аналіз рэпрэзентацыі ЗУСЧ у мове. Пры тым, што эмоцыі, пачуцці і думкі катэгарызуюцца граматычна як назоўнікі, а ў моўнай карціне свету выступаюць як прадметы і аб'екты, па сутнасці яны з'яўляюцца псіхічнымі працэсамі і станамі.

Задачай нашага даследавання з'яўляецца выяўленне катэгарыяльных і звышкатэгарыяльных сэнсаў ЗУСЧ у беларускай мове і апісанне спецыфікі выражэння гэтых сэнсаў праз розныя граматычныя катэгорыі.

Асноўнай тэорыяй, якая выкарыстоўваецца намі ў ходзе даследавання і дазваляе ўсталяваць заканамернасці функцыянальнай семантыкі намінацый УСЧ, з'яўляецца тэорыя канцэптуальных метафарычных сістэм, прапанаваная Дж. Лакофам і М. Тэрнерам яшчэ ў канцы 90-х гадоў мінулага стагоддзя, і развітая пазней З. Кавечацам [168].

З. Кавечац сцвярджае, што канцэптуальныя метафары не існуюць самі па сабе, але ўтвараюць метафарычныя сістэмы больш высокага парадку. У аснове метафарычных канцэптуальных метафар ляжаць дзве вялікія метафарычныя сістэмы – the Great Chain of Being «Вялікі ланцуг быцця» і Event Structure metaphor «Метафара ходу падзей».

Тыпалогія «Вялікага ланцуга быцця» ўпершыню з'явілася ў «Rhetorica Christiana» Фрэя Дыега дэ Валадэса ў XVI ст. як

візуальная метафара боганатхнёнай універсальнай іерархіі ўсяго існага (гл. рыс. 2.1). «Вялікі ланцуг быцця» не з'яўляецца метафарай сам па сабе, а ўяўляе сабой іерархічную структуру канцэптаў і рэчаў, тлумачыць, як аб'екты рэальнасці канцэптуалізуюцца метафарычна.

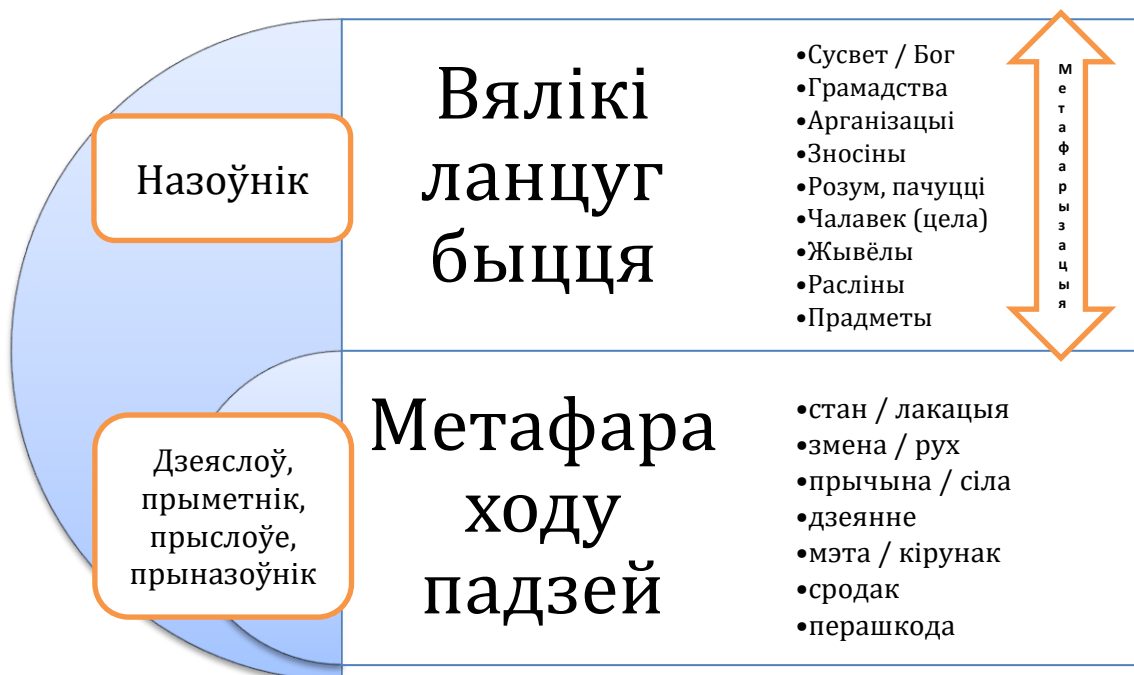
У сваю чаргу, «Метафара ходу падзей» выступае як сістэма абстрактных паняццяў, якія апісваюць працэсы і адносіны, тлумачыць, як падзеі (у тым ліку змены станаў) метафарычна інтэрпрэтуюцца [168, с. 121–123].

Рыс. 2.1. Вялікі ланцуг быцця

Абедзве сістэмы – «Вялікі ланцуг» і «Метафара ходу падзей» – разглядаюцца ў катэгорыях кагнітывістыкі, у прыватнасці –

універсальных граматычных катэгорый (гл. рыс. 2.2). Універсальныя граматычныя катэгорыі назоўніка і дзеяслова, паводле меркавання З. Кавечаца, «reflect a structuring of the world in two kinds of basic conceptual entities: *things and relations*» ‘адлюстроўваюць структураванне свету на два базавыя канцэптэуальныя адзінствы – прадметы і адносіны’ [168, с. 123–124].

Рыс. 2.2. Дзве метафарычныя сістэмы

Прадметы характарызуюцца стабільнасцю ў прасторы і ў часе і, як правіла, называюцца назоўнікамі, а адносіны ўяўляюць сабой канцэптэуальныя сувязі паміж двума ці больш прадметамі і ў мове прадстаўлены дзеясловамі, прыметнікамі, прыназоўнікамі і злучнікамі. Канцэпты «Вялікага ланцуга быцця» адпавядаюць канцэптэуальным адзінствам (катэгорыям сутнасцей, прататыпам) у кагнітыўнай граматыцы; а змены і станы «Метафары ходу падзей» – катэгорыям стану.

Зразумела, мова настолькі разнастайная, што нельга сцвярджаць, што ўсе паняцці можна выразна аднесці або да «рэчаў», або да «падзей», аднак «большасць таго, што мы разумеем як прадметы, і таго, што мы разумеем як падзеі, можа быць аднесена да адной з гэтых сістэм» [168, с. 124]. Тым не менш, менавіта сістэма «Вялікага ланцуга быцця» тлумачыць магчымасць упарадкавання і ўсталявання метафарычных мадэляў для велізарнай колькасці на першы погляд разрозненых метафар.

У дадзеным ракурсе цікава, што распрацаваная намі ў 2009 г. класіфікацыя метафар УСЧ, апісаная ў папярэдняй главе, уключае чатыры метафарычныя мадэлі – «Прырода», «Прадмет», «Чалавек» і «Працэсы і адносіны» [131, с. 14–15]. Прычым чацвёртая катэгорыя не выкарыстоўвалася Р. Халігам і В. Вартбургам (на аснове слоўніка якіх была складзена наша класіфікацыя), а была вызначана шляхам семантычнага аналізу адзінак, якія засталіся па-за першымі трыма групамі. Відавочна, што вылучаныя намі мадэлі ахопліваюць метафары «Вялікага ланцуга быцця» і «Метафары ходу падзей».

У структуры «Вялікага ланцуга быцця» вылучаецца два ўзроўні – «Базавы вялікі ланцуг быцця» і «Пашыраны вялікі ланцуг быцця» (гл. рыс. 2.3). Базавы вялікі ланцуг (Basic Great Chain), паводле Дж. Лакофа і М. Тэрнера, уключае наступныя ўзроўні: чалавек, жывёльны свет, расліны, комплексныя аб'екты (абстрактныя комплексныя сістэмы, структурныя прыкметы і функцыянальныя паводзіны) і натуральныя рэаліі (прадметы, фізічныя ўласцівасці і фізічныя паводзіны).

Рыс. 2.3. Пашыраны і Базавы вялікі ланцуг быцця

Узроўні ланцуга вызначаюцца прыметамі паводзін, так, напрыклад, паводзіны чалавека вызначаюцца рацыянальнай свядомасцю, паводзіны жывёл – інстынктамі, дзейнасць раслін – пэўнымі біялагічнымі ўласцівасцямі. Сістэма становіцца метафа-

рычнай толькі ў тым выпадку, калі адзін узровень сістэмы выкарыстоўваецца для тлумачэння іншага. Сістэма «ходу падзей» уключае лакацыі, змены і рух, кірунак руху, стан, сілу і ўмовы [168, с. 126, 135].

У той час як «Базавы вялікі ланцуг» арыентуе нас на рэчавыя аб'екты моўнай карціны свету, «Пашыраны вялікі ланцуг» (Extended Great Chain) уключае абстрактныя комплексныя сістэмы (розум, светапогляд, адносіны, грамадства, бог, сацыяльныя арганізацыі, эканамічныя сістэмы і інш.) [168, с. 127–128].

Тыпалагічнай асаблівасцю Вялікага ланцуга быцця з'яўляецца тое, што ў ім працэс метафарызацыі можа ісці ў двух кірунках – ад ніжэйшых узроўняў да вышэйшых і наадварот, напрыклад, чалавека можна апісаць, выкарыстоўваючы метафары жывёл ці механізмаў (*мядзведжая паслуга, грызня паміж суседзямі, перагарэў на працы, пераклучыўся на навья ўражанні*), але таксама механізм ці жывёла можа апісвацца з дапамогай антрапаморфных метафар (*птушка спявае, ножка крэсла, цягнік спяшаецца* і інш.). У двухбаковым накірунку вектараў метафарычных пераносаў выяўляецца спецыфіка Вялікага ланцуга быцця.

Разгледзім яшчэ некалькі прыкладаў метафарычных пераносаў у межах Вялікага ланцуга, дзе ніжэйшыя ўзроўні тлумачаць вышэйшыя: «цела чалавека → грамадства» (*сэрца нацыі, галаўное кіраванне*); «механізм → мысленне» (*пераключэнне, заклініла, выгаранне*); «расліны → адносіны» (*расцвілі пачуцці, парасткі прыязнасці*).

У сітуацыях, калі вышэйшыя ўзроўні тлумачаць ніжэйшыя, звычайна ўзнікаюць канцэптуальныя метафары, якія не маюць ацэначнасці і з'яўляюцца адзінымі найменнямі прадметаў ці з'яў: «жывёла → фізічны аб'ект» (*змейка, сабачка на адзенні*); «цела чалавека / жывёлы → фізічны аб'ект» (*галава цягніка, хвост цягніка*); «жывёла → расліна» (*кветка сабачкі, коцікі на вярбе*); «цела чалавека → расліна» (*галоўка кветкі*).

Апора на тэорыю «Вялікага ланцуга быцця» дапамагае растлумачыць, чаму абстрактныя паняцці ў мове рэпрэзентуюцца ў выглядзе прадметаў і рэчаў, а комплексныя абстрактныя сістэмы рэпрэзентуюцца ў катэгорыях чалавечага цела, раслін, прадметаў і механізмаў.

Катэгорыі працэсаў і адносін тлумачацца праз рух, лакацыю і сілу. Вектар метафарызацыі ў «ходзе падзей» аднакіраваны: абстрактныя канцэпты могуць тлумачыцца толькі праз канкрэтныя.

Згодна вывадам А. Коськінай, разнастайнасць катэгорый прадмета, суб'екта і аб'екта і адносін паміж імі прыводзіць да таго, што замацаванне дадзеных катэгорый за пэўным лексіка-граматычным класам слоў не з'яўляецца абгрунтаваным. Кожная з семантычных катэгорый прадстаўлена сістэмай субкатэгарыяльных сэнсаў, якія вызначаюць яе вобразна-асацыятыўны патэнцыял [48, с. 18].

Сапраўды, калі звярнуцца да семантычнага трохвугольніка, то вобраз пэўна ўяўляе сабой не чыста фізічную выяву дэнатата, але і асацыятыўна замацаваныя за ім сувязі, якія ўключаюць гукавыя, рухальныя і паводзінавыя асацыяцыі, прычым за першаснымі лексіка-семантычнымі варыянтамі адзначаецца шлейф фонавых асацыяцый, якія прыцягваюць кантэксты з літаратурных твораў, ідыяматыкі, рэлігійных тэкстаў і г. д.

Аналізуючы аказіянальныя метафары В. Караткевіча, В. Іўчанкаў апісвае спецыфіку адлюстравання пераноснага значэння з дапамогай адзінак розных лексіка-граматычных класаў слоў. Даследчык адносіць да вербальных метафар не толькі дзеяслоўныя, але і атрыбутыўныя формы дзеяслова, у прыватнасці, дзеепрыслоўе і ў меншай ступені – дзеепрыметнік. В. Іўчанкаў падкрэслівае, што «вербальнасць» такіх метафар умоўная, паколькі марфалагічныя асаблівасці паказваюць на працэсуальны характар (аддзеяслоўныя часціны мовы), а сінтаксічная функцыя набліжае іх да эпітэту, паколькі яны характарызуюць дзеянне або прадмет [42, с. 52].

Некаторыя даследчыкі памылкова супрацьпастаўляюць выкарыстанне назоўнікаў і дзеясловаў для апісання ментальных працэсаў і абстрактных катэгорый узроўню Complex System 'комплексная сістэма'. Так, Д. Брукс, услед за П. Лінкам, які ўказаў на перавагу назоўнікаў над дзеясловамі ў індаеўрапейскіх мовах і адваротную сітуацыю ў кітайскай, кажа: «Індаеўрапейскія мовы выкарыстоўваюць назоўнікі там, дзе дзеясловы былі б больш дарэчныя. Так, гаворачы аб інфляцыі ў эканоміцы, мы апісваем яе як нешта, з чым мы можам змагацца, што можам падштурхнуць або перамагчы, у той час як па сутнасці гэта працэс. <...> Наша

мысленне абцяжарана, паколькі мы апісваем дзеянні як прадметы. Напрыклад, мы кажам, што хтосьці валодае ведамі, шчасцем або верай, ... але гэта віды дзейнасці, а не аб'екты» [164].

На наш погляд, больш правільным з'яўляецца супрацьпастаўленне іерархіі рэчаў сістэме працэсаў і станаў. Супрацьпастаўленне граматычных катэгорый выступае не першасным, а другасным і вынікае з перавагі адзінак метафарызацыі «Вялікага ланцуга» або «Ходу падзей». Лагічна, што называючы пачуцці і эмоцыі, мы выкарыстоўваем метафары «Вялікага ланцуга быцця», катэгарызуючы іх з дапамогай вобразаў іншых узроўняў сістэмы. Аднак у выпадках, калі нашай задачай з'яўляецца паказаць змену стану або сілу праходжання працэсу, мы выкарыстоўваем метафары «Ходу падзей», дзе пераважаюць прыметнікі і дзеясловы.

Каб убачыць як апісаная метадалогія можа прымяняцца для аналізу РЗУСЧ у крос-катэгарыяльнай перспектыве, паспрабуем выявіць спецыфіку РЗУСЧ на семантычным, структурным і функцыянальным узроўні на прыкладзе метафар *замкнутасць, замкнуцца, замкнутыя, замкнёныя*.

Метадам суцэльнай выбаркі з Нацыянальнага корпуса беларускай мовы [9] намі былі адабраны 123 словазлучэнні з метафарамі названай мадэлі (560 ужыванняў, 123 ЛСВ); ужыванні, якія паўтараюцца, і больш частотныя ўжыванні не ўлічваліся, паколькі нас цікавіла менавіта спалучальнасць і сінтагматычная спецыфіка плана выражэння. З усёй выбаркі 80 ужыванняў дзеяслоўныя, 55 % – дзеепрыметнікі, 25 % – дзеясловы, з якіх 23 % зваротныя, доля прыслоўяў і назоўнікаў – па 10 %.

Дадзеная метафара пераважна апісвае ўласцівасці характару і выражаецца дзеепрыметнікамі *замкнёны*, які разумеецца як 'негаваркі, маўклівы': *ён замкнуты, абыякавы ды ўсяго, што адбываецца; чалавек ён быў замкнёны, негаваркі*. Таксама дзеепрыметнік *замкнёны* можа апісваць сацыяльную ізаляцыю як чалавека, так і грамадства: *не жыў замкнёным жыццём; вёў замкнуты, «сядзібны» лад жыцця; сям'я жыве замкнёным жыццём*.

Сінтагматыка выкарыстання метафары *замкнёны* прадугледжвае выкарыстанне яе ў функцыі прэдыката (*чалавек стрыманы, сур'ёзны, замкнёны*), у палове ўжыванняў выкарыс-

тоўваецца структура *замкнёны ў сабе: маўклівы й замкнуты ў сабе; гэта быў замкнуты ў сабе юнак* [9].

Абстрактная якасць *замкнёнасць* інтэрпрэтуецца ў катэгорыях прадмета (*замок*) і працэсу (*закрываць, замыкаць*), можа, як і іншыя метафары эмоцый і станаў, актуалізавацца ў кантэкстах з апісаннем знешнасці, асобы чалавека, што паказвае на праяўленне стану ў знешнім выглядзе: *на яго замкнёным, засяроджаным твары; з абліччам больш замкнёным і задуменым; твар яе наранейшаму замкнёны ў сухой безуважнасці* [9].

Як сведчаць прыклады вышэй, даволі часта метафара *замкнёнасць* выкарыстоўваецца з іншымі аднароднымі азначэннямі; на наш погляд, гэта тлумачыцца разнастайнасцю семантыкі дадзенай метафары: яна можа абазначаць як пастаянную якасць чалавека, так і раптоўную рэакцыю на нешта, задуменысць або варожасць, прычым розныя значэнні могуць актуалізавацца ў адным і тым жа кантэксце.

Менавіта для ўдакладнення значэння метафары ў кантэксте часта з'яўляюцца аднародныя азначэнні: *замкнёны і маўклівы, ганарлівы; расла замкнутай, крыху дзікаватай; няяснасць насцярожвае яе і робіць замкнёнай і ўпартай; маўклівы, замкнуты, той трымаўся асобна; адасоблены, замкнёны ў сабе маўчун, панурлівы, сарамяжлівы, замкнёны; ён хадзіў апанураны, замкнёны ў сабе; ён здаваўся суровым і замкнёным* [9].

Метафара *замкнёнасць* можа рэалізоўвацца ў метафтанімічных спалучэннях, калі абстрактная якасць характару або стан адлюстроўваецца ў пэўных цялесных рэакцыях: *сухім, халодным назіральнікам жыцця з замкнутымі губамі, з вачыма без выразу; тонкія замкнёныя вусны рабілі твар дзяўчыны разам з тым і крыху строгім і сур'ёзным. У дадзеным выпадку замкнутыя губы – метафтанімія, у якой суіснуе метанімічнае значэнне (фізічнае дзеянне вуснаў, якое суправаджаецца маўчаннем) і метафарычнае значэнне (нежаданне «выпускаяць» свае пачуцці, словы).*

Блізкасць дзеепрыметніка *замкнёны* да зыходнага дзеяслова выяўляецца ў выпадках выкарыстання структуры *зрабіўся замкнёным*, у дадзеным выпадку відавочна перавага семантыкі змены стану, якая адносіцца да метафары «Ходу падзей»: *маці зрабілася вельмі замкнёная, увесь час маўчыць; стаў ціхім, замкнёным у сабе; Пятро зрабіўся сцішаны і замкнёны; брат зрабіўся ціхі, замкнёны* [9].

Як мы ўказалі вышэй, дзеяслоўная метафара *замкнуцца* выкарыстоўваецца, як правіла, у выпадках, калі ў фокусе ўвагі аказваецца змяненне стану: *Замкнуўся хлопец у сабе; Алесь замкнуўся, нікога не пускаючы ў свой свет; Яна сцішылася, замкнулася ў сабе, счарнела* [9]. Варта адзначыць, што ў выбарцы адзначаны толькі адзінкавыя ўжыванні пераходнага дзеяслова, большасць ужыванняў – у форме зваротнага дзеяслова, што падкрэслівае актыўную ролю суб'екта ў ажыццяўленні дзеяння.

Тыпалагічна матываваная семантыкай метафары «Ходу падзей» дзеяслоўная катэгорыя апісання змены стану абумоўлівае наяўнасць у выбарцы словазлучэнняў з прыслоўямі часу і спосабу дзеяння, што з'яўляецца даволі частым у разгледжанай мадэлі: *Ён у думках зноў замкнуўся; Я занадта замкнуўся; Старшыня ўміг замкнуўся; Ён неспадзеўкі замкнуўся; Хацела нешта сказаць, але зноў замкнулася ў сабе і змоўкла; Тацяна раптам замкнулася ў жорсткай чужасці* [9].

Указаныя вышэй ужыванні з аб'ектам-ёмішчам «у (самім) сабе» і саматызмамі *твар, рот* (цялесная праява стану, метафтанімія) характэрны і для дзеяслоўнай метафары: *замкнулася ў самой сабе; нахмурыўся і замкнуўся ў сабе; я замкнуўся ў сабе, зрабіўся аб'якавы да ўсяго на свеце; яна цяпер зноў замкнулася ў сабе, цалкам аддаўшыся працы; замкнёны твар; камбрыгаў твар наглуха замкнуўся, быццам застыў; але тут яе рот замкнуўся яшчэ больш.*

У той час як дзеяслоўная метафара ў большасці кантэкстаў выступае намінацыйна аўтаномнай, сустракаюцца выпадкі пашырэння метафары за кошт ускоснага дапаўнення (структура «*замкнуцца ў нечым*»), у якіх яна, застаючыся ўзуальнай, характарызуецца большай вобразнасцю: *ён замкнуўся ў непрыступнай варожасці; Тацяна раптам замкнулася ў жорсткай чужасці; ён не замкнуўся ў шкарлупіну; маўкліва замкнуўся ў кола сваіх клопатаў; замкнулася ў халоднай непрыступнасці; ачарсцвеў і замкнуўся ў сваёй непрыхільнасці да іншых; ганарліва замкнёная ў сваёй велічнасці; надоўга замкнуўся ў маўчанні* [131]. Апошні прыклад паказвае, што ўскоснае дапаўненне можа служыць абазначэннем «кантэйнера» або таўталагічна характарызаваць аб'ект метафары, падобна двухкампанентным субстантыўным генітыўным метафарам [42, с. 54] тыпу *замок маўчання, агонь страсці* і інш.

Што да колькасці адзінак у структуры найменняў УСЧ, можна сцвярджаць, што большай вобразнасцю ў параўнанні з аднакампанентнымі метафарами характарызуецца двухкампанентныя словазлучэнні «дзеепрыметнік + назоўнік»: *забіты гонар, замкнёны пад сямю замкамі; замкнуты псіхалагізм; замкнёная варожасць; мела на сваіх думках замкнёную радасць.*

Цікава, што ў некаторых выпадках мэта метафарычнага пераносу не называецца, а ў кантэксте выкарыстоўваецца займеннік «нешта», такім чынам перадаецца семантыка нявызначанасці, недаступнасці для разумення пачуццяў або з'яў: *нешта сухое, замкнёнае паявілася на яе твары; нешта замкнёнае, сплеченае, у чым мне трэба разабрацца; несвабода асацыюецца з нечым замкнутым, прыгнечаным і абмежаваным.*

Паколькі для разгледжанай метафары дзеяслоўная семантыка пераважае, не дзіўна, што ў словазлучэннях з ёй выкарыстоўваюцца і прыслоўі, якія могуць характарызаваць як дзеяслоў, так і прыметнік: *рос замкнёна і забыта; адчуў, што трымацца замкнёна і воддаль у яго не стае моцы; гэтак жа замкнёна паглядаў і салдат; пекла яго замкнёна змрочнага выгляду; твары яго засталіся замкнёнымі непранікальнымі; зноў стаў замкнёна сур'ёзны.*

Як было сказана, доля назоўнікаў у выбарцы з семай 'замыкаць' складала ўсяго 10 %; у выпадку субстантывацыі прааналізаванай метафары якасць, якая пазначаецца ёй, аказваецца ў фокусе ўвагі, менавіта яна ацэньваецца, характарызуецца, з'яўляецца прадметам паведамлення; у сказе дадзены субстантыў выступае ў ролі залежнага ці прамога дапаўнення: *не магла змякчыць яго грэблівай замкнутасці; пазбаўлены замкнутасці людзей, мала выхаваных; іхняя насцярожанасць і замкнутасць перашкодзілі гэтаму; пазбавіцца ад раўнадушша, чэрствасці, замкнутасці ў сабе; яшчэ больш усхвалявала замкнутасць і адчужанасць Віці; і знікла сарамлівасць, замкнутасць; ламаліся старыя патрыярхальныя традыцыі, ранейшая замкнутасць.*

Такім чынам, у выніку аналізу метафары *замкнёнасць* з апорай на тэорыю дзвюх сістэм і даследаванні канцэптэуальных метафар, можна канстатаваць, што ЗУСЧ валодаюць крос-катэгорыяльнай семантыкай, прадметны аспект якой актуальна для апісання чалавека (грамадства) або сітуацыі,

а акцыянальны – для апісання ўласцівасцей, змены сітуацыі, працякання працэсу [128, с. 36].

Субстантыўныя метафары пераважаюць у сітуацыях, калі задачай гаворачага з’яўляецца апісанне з’яў УСЧ, іх разуменне і інтэрпрэтацыя ў катэгорыях «Вялікага ланцуга быцця». У сітуацыях, калі ў цэнтры ўвагі аказваецца характарыстыка з’явы ў катэгорыях сілы праходжання працэсу або змены стану, пераважаюць дзеяслоўныя і ад’ектыўныя ЛСВ (метафары «Ходу падзей»).

Працэс можна назваць як з дапамогай дзеяслова, так і назоўніка (аддзеяслоўнага або абстрактнага); аднак розніца заключаецца ў тым, што калі мы выкарыстоўваем дзеяслоў, то ў фокусе ўвагі аказваецца зменлівая сітуацыя, узаемадзеянне, інтэнсіўнасць, калі ж мы хочам паставіць у фокус сам працэс, яго сутнасць і ўласцівасці, – перавага аддаецца субстантывам.

Супадзенне кантэкстнай спалучальнасці метафары ў функцыі прэдыката, атрыбута і нават аб’екта сведчыць на карысць вываду аб крос-катэгарыяльнай полісеміі метафар УСЧ і магчымасці актуалізацыі аднаго з сэнсаў у адпаведнасці з прагмаўстаноўкай адрасанта [128].

Падтрымліваючы тэорыю дзвюх метафарычных сістэм, мы не адмаўляем неабходнасць аналізу плана выражэння канцэптаў УСЧ у мове, паколькі ўстанаўленне заканамернасцей у дадзенай сферы дапамагае ўбачыць, як рэалізуюцца сістэмы «Вялікага ланцуга» і «Ходу падзей» у залежнасці ад кантэксту і камунікатыўных задач. Прапанаваная намі метадыка аналізу можа выкарыстоўвацца для апісання іншых метафар, канцэптаў, семантычных палёў і пад.

ГЛАВА 3

КАМУНІКАТЫЎНА-ПРАГМАТЫЧНАЯ СПЕЦЫФІКА РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ З’ЯЎ УНУТРАНАГА СВЕТУ ЧАЛАВЕКА Ў ПРЫВАТНЫХ ДЫСКУРСАХ

3.1. Рэпрэзентацыя з’яў унутранага свету чалавека ў медыядыскурсе

Адной з актуальных задач сучаснай лінгвістыкі з’яўляецца вызначэнне камунікатыўна-прагматычнай спецыфікі функцыянавання моўных і індывідуальна-аўтарскіх намінацый ЗУСЧ праз крытычны аналіз прыватных дыскурсаў (эканамічны, турыстычны, мытны, навуковы, палітычны, мастацкі і інш.)⁸.

Дасканалы аналіз РЗУСЧ у беларускай мове прадугледжвае вывучэнне прыватных дыскурсаў, у тым ліку тых, камунікатыўны змест якіх не сканцэнтраваны на пытаннях стану, паводзінаў ці зносін чалавека; тым не менш, іх аналіз дазваляе выявіць спецыфіку ММП сучаснай Беларусі на аснове лакутыўных, ілакутыўных і перлакутыўных складнікаў маўленчага акту.

У гэтым святле найбольш паказальным з’яўляецца медыйны дыкурс, у якім неалагізмы з’яўляюцца хутка і свабодна, пры гэтым у сродках масавай інфармацыі адбываецца свайго роду «загартоўка» неалагізмаў: некаторыя з якіх так і не ўваходзяць у агульнаўжывальную лексіку, а некаторыя – наадварот – праходзяць шэраг марфалагічных і семантычных трансфармацый і, у выніку, папаўняюць лексікон мовы [137].

Публіцыстычныя тэксты забяспечваюць спрыяльнае асяроддзе для засваення агульнай мовай спецыяльнай псіхалагічнай тэрміналогіі і паступовага ўключэння яе ва ўзус мовы. Для прыкладу разгледзім функцыянаванне ў беларускім медыйным дыскурсе слова *хайп*, частата ўжывання якога значна ўзрасла за апошнія два гады. Матэрыялам даследавання паслужылі

---

⁸ Апублікавана ў артыкуле «Канатацыі слова “хайп” у медыйнай прасторы Беларусі» [137].

тлумачальныя слоўнікі, карпусы моў, а таксама публікацыі ў газеце «Звязда» за апошнія два гады [37].

Слова *хайп* (*hype*) з’яўляецца запазычаным з англійскай мовы, а ў англійскую мову, гэтаксама як і ў рускую і беларускую, яно прыйшло з грэчаскай – ад прыстаўкі «гіпер» (*hyper*), якая азначае перабольшанасць якасці і адначасова яе надуманасць, нерэальнасць. У гэтым значэнні этымалогія слова агульная з этымалогіяй слова *гіпербала* – перабольшванне (у тым ліку стылістычны сродак, заснаваны на перабольшванні). Агульны марфемны кампанент з названымі словамі мае і прыметнік *гіперактыўны* – які даволі часта сустракаецца ў сучаснай псіхалагічнай літаратуры пры апісанні сіндрома дэфіцыту ўвагі і гіперактыўнасці (СДУГ).

У англійскай, рускай і беларускай мовах слова *хайп* этымалагічна выкарыстоўвалася ў XVII – XVIII стагоддзях у складзе слова *хандра* – *іпахондрыя* (*hypochondria*) – і азначала, як і ў грэчаскай мове, сум, дэпрэсію. На пачатку XX стагоддзя слова *hype* пачало ўжывацца ў амерыканскім слэнгу ў значэнні ‘махляр’. Прыкладна ў гэты ж час з’явілася значэнне ‘чалавек, які ўжывае наркатыкі, знаходзіцца пад кайфам’ [169].

У сучасным слоўніку Merriam Webster слова *hype* мае некалькі значэнняў: назоўнік выкарыстоўваецца ў слэнгу для абазначэння наркамана, падскурнай ін’екцыі. Менавіта з гэтага значэння развілося і іншае значэнне – ‘з’ява ці дзеянне, якое падымае настрой, узрушэнне’. У такім значэнні *hype* з’яўляецца адпаведнікам слова *ажыятаж* і выкарыстоўваецца для абазначэння ўчынкаў напаказ, накіраваных на прыцягненне ўвагі, піяр [169].

У апошнія гады ў дыскурс-даследаваннях з’явілася паняцце «*н о в а я ш ч ы р а с ц ь*» (рус. – новая искренность, англ. – New Sincerity), пад якім Т. Леонцьева і А. Шчацініна разумеюць «раскрыццё асабістай інфармацыі, ... модны трэнд / тэхналогію / метады, якія выкарыстоўваюцца ў якасці інструмента прыцягнення ўвагі ... у маркетынгу, палітыцы, шоу-бізнесе» [57, с. 198]. Даследчыцы адзначаюць, што ў выніку сацыякультурных і тэхналагічных змен «камунікацыя людзей перажывае трансфармацыі, што адлюстроўваецца ў з’яўленні моўных адзінак, якія называюць новыя феномены зносін» [57, с. 197–198].

Можна сказаць, што хайп з'яўляецца адным са сродкаў рэпрэзентацыі «новай шчырасці». Найбольш часта слова *хайп* сустракаецца ў медыйных кантэкстах, дзе гаворка ідзе пра выступленні, палітычная выказванні, акцыі, накіраваныя на прыцягненне ўвагі, рэкламу, піяр. Напрыклад: *It is just hype and boxing politics* 'Гэта ўсяго толькі хайп і палітыка боксу' [163]. *A lot of hype and nothing else* 'Шмат хайпу і нічога больш' [163]. У рускай мове: *В соцсетях по этому поводу хайп чудовищный – и никакого эффекта!* («Звезда») [37].

Што датычыцца граматычных форм слова, то яны адпавядаюць правілам беларускай мовы. Англійскай мове ўласцівая канверсія – з'ява, калі адно і тое слова можа выступаць у ролі розных часцін мовы ў залежнасці ад сінтаксічнай пазіцыі. У англійскай мове разглядаемае слова можа выступаць у ролі назоўніка, а таксама дзеяслова: *hype, hype up* 'узрушаць', 'падманваць'. У беларускай мове ўжываецца назоўнік *хайп*, прыметнік *хайпавы*, дзеясловы *хайпаваць* і *хайпануць*.

Ужыванне слова абмежавана медыйнымі рэсурсамі і сацыяльнымі сеткамі, канатацыя яго пераважна адмоўная, як у наступных прыкладах: *Часта людзі проста спрабуюць злавіць нейкі хайп на гэтым. На гэтай смерці спрабуе хтосьці злавіць хайп. На такіх дзеяннях яны стараюцца лавіць нездаровы «хайп». Гэта яго апошні шанец або проста хайп?* («Звезда»). Як сведчаць прыклады, слова *хайп* пераважна спалучаецца з дзеясловам *злавіць*, а таксама словамі *нездаровы* і *проста*. Такія калакацыі ўзмацняюць пярэцывае значэнне назоўніка, фарміруюць узаўяляльныя спалучэнні.

Аналізуючы крыніцы папаўнення жаргоннай лексікі беларускай мовы, Н. Лобань адзначае, што адной з іх з'яўляюцца «запазычаныя з іншых жаргонаў (крымінальная лексіка, лексіка наркаманаў і г. д.), хобі і захапленні маладых людзей» [58, с. 438]. У выпадку са словам *хайп* можна сцвярджаць, што значэнне 'словы і ўчынкі, накіраваныя на прыцягненне ўвагі' з'яўляецца менавіта запазычаным, а не вынікам развіцця значэння жаргоннага слова ў мове-рэцыпіенце.

Існуе меркаванне, што запазычаныя забруджваюць мову і пажадана аддаваць перавагу ўласнабеларускім словам. Можна сказаць, што пад «хайпам» сёння разумеюцца зухаватыя ўчынкі, выкрутасы. Аднак ужыванне неалагізмаў дапамагае дасягнуць

запатрабаванай у медыйнай прасторы эмацыйнасці, навізны, эмфазы. Таму ў некаторых кантэкстах слова *хайп* ужываецца без адмоўнай канатацыі ў пераліку падобных запазычванняў: *Калі вы казалі «фэйк», паказалі, што вы «ў трэндзе». Мы ж не прымусім моладзь не выкарыстоўваць словы «лайфхак», «дэдлайн», «хайп» («Звязда»).*

Такім чынам, аналіз этымалогіі і ўжывання слова *хайп* у сучасным беларускім медыйным дыскурсе пацвярджае агульныя для запазычанняў заканамернасці – запазычанне асобных значэнняў слова, словаўтваральныя варыянты, эмацыянальнасць. Прыклады з тэкстаў указваюць на пераважна негатыўную канатацыю, якая актуалізуецца ў кантэксце асуджэння сацыяльна непажаданых ці небяспечных паводзін.

Т. Леонцьева і А. Шчацініна падкрэсліваюць, што «масавая медыякультура здольная звесці да шоу любыя аспекты асабістага жыцця індывіда, выставіць на паказ яго самыя інтымныя перажыванні» [57, с. 188]. Можна меркаваць, што ў бліжэйшы час ва ўмовах «новай шчырасці» будзе расці колькасць запазычанняў з англійскай мовы, якія называюць і характарызуюць ЗУСЧ.

Прапанаваная намі ў Главе 2 метадалогія апісання метафарычнай РЗУСЧ у мове можа выкарыстоўвацца як для сістэматызацыі і аналізу выбаркі са слоўнікаў, так і пры сістэмным аналізе розных відаў дыскурсу. Разгледзім прыклад прымянення чатырох метафарычных сфер для аналізу эканамічных метафар у медыядыскурсе. Паколькі эканоміка з'яўляецца неад'емнай часткай сучаснага жыцця, даследаванне спецыфікі яе рэпрэзентацыі ў мове мае значэнне для вызначэння НКС беларускай ММС⁹.

Эканамічная метафара з'яўляецца кагнітыўнай, бо з яе дапамогай могуць тлумачыцца і абмяркоўвацца недаступныя непасрэднаму ўспрымання з'явы. А. Кламер у сваім даследаванні «Што такое эканамічная метафара» падкрэслівае, што выкарыстанне метафар з'яўляецца не толькі пашыраным, але часта адзіна магчымым спосабам намінацыі і апісання тых ці іншых феноменаў і працэсаў [167, с. 24].

---

⁹ Апублікавана ў артыкуле «Эканамічная метафара ў сучасным беларускамоўным інтэрнэт-дыскурсе» [157].

Эканамічныя метафары маюць шэраг рыс, сярод якіх як агульныя, уласцівыя ўсім моўным метафарам, так і спецыфічныя. Да агульных адносяцца антрапацэнтрычнасць, сінкрэтычнасць, анталагічнасць (успрыманне эканамічных з'яў і працэсаў як прадметных сутнасцей) і шырокая прадстаўленасць (перавага метафарычных намінацый над неметафарычнымі, прамымі). Да спецыфічных уласцівасцей мы адносім перавагу механістычных (прадметна-акцыянальных) і адцягненых вобразаў («Ход падзей»), а таксама набліжэнне лексікі эканамічнай метафары да навуковай. Акрамя гэтага, для сферы эканомікі характэрна выкарыстанне Вялікага ланцуга быцця для стварэння канцэптэуальных метафар.

У аснове структуравання метафарычнага поля эканомікі ляжыць класіфікацыя першасных (прамых) ЛСВ па сферах «Прадмет/механізм», «Прырода/жывая істота», «Прастора» і «Навука». Разгледзім асноўныя віды эканамічных метафар у беларускамоўным інтэрнэт-дыскурсе з апорай на названыя сферы і звяртаючы ўвагу на асаблівасці іх ужывання.

Крыніца матывацыі «Прадмет/механізм». Агульнай асаблівасцю метафарызацыі полісемантаў прадметнай сферы з'яўляецца пераважна акцыянальны характар фокуса метафары. Гэта азначае, што не самі прадметы (як, напрыклад, у выпадку антрапаніміі ці супастаўлення прадмета з прадметам), але іх якасці служаць крыніцай пераасэнсавання. Само прызначэнне прадмета – выступаць аб'ектам ці інструментам у працэсе актыўнасці суб'екта – абумоўлівае акцыянальны характар прадметных найменняў, асабліва ў сферы эканомікі, дзе патрэбу ў намінацыі маюць не столькі прадметы рэчаіснасці, колькі працэсы і адносіны.

Як сведчаць вынікі выбаркі эканамічных метафар з беларускамоўнага інтэрнэт-дыскурсу, найбольш прадстаўленая ў ёй метафарычная мадэль «механізм → эканоміка». Адною з тыповых устаноў грамадства (вядома, ў межах ММС) з'яўляецца тое, што эканоміка існуе і працуе, як механізм: падобна механізму, яна выконвае пэўныя функцыі, вырашае свае задачы, мае сваю структуру, можа мець недасканаласці ў працы ці падпадаць пад пэўнае ўздзеянне. Механістычная метафарычная мадэль накіравана, як правіла, на абазначэнне функцыянальнага і прычынна-выніковага характару эканамічных працэсаў і з'яў.

Названая мадэль рэалізуецца як у агульным тыпе метафарычнага пераносу (**механізмы эканомікі**), так і ў прыватных праекцыях, якія заснаваны на пераасэнсаванні частак механізмаў, іх якасцей, дынамічных прымет і інш., напрыклад: *Магутным рычагом супрацоўніцтва з'яўляецца сумесная праца на пагадненнях Адзінай эканамічнай прасторы. Спружыны ўздзеяння на спажываўца.* Такія метафары часта пазбаўлены яркай эмацыянальнасці, пачуццёвасці за кошт даволі высокай ступені лексікалізацыі.

Найменні мноства працэсаў, якія адбываюцца з прадметамі і механізмамі, могуць служыць крыніцай метафарычных абзначэнняў эканамічных з'яў, прычым большасць метафар дадзенай мадэлі маюць намінацыйную функцыю. Даволі шырока пашырана мадэль «непаладкі ў працы механізма → эканамічныя праблемы»: *Працэс інтэграцыі **буксуюць**. Тэхнічная мова вельмі складаная: перакладчыку здаецца, што ён зразумеў, ён пачынае дадумваць <...> з-за гэтага, як правіла, адбываецца вельмі шмат непаразуменняў, **наперакос ідуць** праекты.*

Адной з разнавіднасцей разглядаемай мадэлі выступае прадметна-маніпуляцыйная (функцыянальная). У дадзеным выпадку ажыццяўляецца метафарычны перанос дзеяння, якое суб'ект утварае над прадметам, ці дзеянняў прадмета / механізма на эканамічныя працэсы: *Калі мы **злучым** нашы ноу-хаў і навыкі, якія назапашаны ў гэтай сферы, з вашымі высакаякаснымі чалавечымі рэсурсамі, то забяспечым поспех. Аддаецца ў праграме распараджэнне прадаць або купіць тую ці іншую колькасць валюты – гэта значыць **адкрываецца** здзелка. Калі курс мяняецца, вы аддаецца загад здзейсніць зваротную аперацыю – такім чынам, здзелка **закрываецца**.*

Найменні вупражы, прадметаў гвалту і паляўнічых рэалій з'яўляюцца рэгулярнай крыніцай пераносаў у медыядыскурсе. Дадзеныя метафары ўжываюцца для характарызацыі разнастайных механізмаў стрымлівання і рэгуляцыі эканамічных працэсаў: ***ярма** падаткаў, класавыя **шоры**.* Найбольш частотнай у беларускамоўным інтэрнэт-дыскурсе выступае метафара *аброць*, якая высвечвае ў структуры мэты семы 'абмежаванне свабоды', 'прыгнёт': *трымаць стаўкі на продаж пад **аброць**, Захад накінуў на іх **аброць**, Масква палюхае дарагім газам і спяшаецца **накінуць***

аброць. ЕЦБ актыўна змагаецца з інфляцыяй, захоўваючы **аброці** грашова-крэдытнай палітыкі **нацягнутымі**.

Крыніца матывацыі «Прырода / жывая істота». Да семантычнай сферы «Прырода» адносяцца абазначэнні мноства рэалій навакольнага свету – раслін, жывёл і іх партытываў, з’яў прыроды і надвор’я. У той час, як такія метафары складаюць пераважную частку метафарычнага поля УСЧ, у эканамічнай сферы іх не так многа. Асноўныя семантычныя кампаненты, якія выкарыстоўваюцца для метафарычнага пераносу – гэта, як правіла, функцыянальныя прыметы жывых істот і квантытатывыя ацэначныя лексемы з рэфэрэнцыяй да з’яў прыроды і стыхіі.

Першая разнавіднасць метафарычнага пераносу ў разглядаемай сферы рэфэрэнцыі – «жывая істота → эканоміка». Дадзеная мадэль апісваецца ў шэрагу замежных даследаванняў, так, напрыклад, П. Алівера, аналізуючы падручнік па эканоміцы П. Самуэльсана, вылучае наступныя прыклады метафар, утвораных па названай мадэлі: *all inflations are not created equal* ‘не ўсе віды інфляцыі маюць роўныя правы’, *inflation is as old as a market economy* ‘інфляцыя такая ж старая, як і рыначная эканоміка’ [165].

Можна заўважыць, што свайго роду персаніфікацыя эканамічных з’яў прыводзіць да ўзнікнення даволі вобразных выказаў, якія служаць не для намінацыі, а характарызацыі працэсаў. У той жа час выкарыстанне неперсаніфікаваных формаў (напрыклад, акцыянальны аспект жывой істоты) прыводзіць да ўтварэння даволі нейтральных па стылі метафар: *Урад падганяе наперад інфляцыю. Розніца будзе вашым прыбыткам, або стратай, глядзячы куды пайшоў курс*.

Што да заходняй метафарычнай мадэлі эканомікі, там даволі часта ўжываецца перанос «конь → эканоміка», напрыклад: *prices will begin to gallop upwards* ‘цэны паскачуць угору’, *galloping inflation* ‘інфляцыя скача галопам’, *to keep inflation in the barn rather than running wild* ‘прытрымаць інфляцыю ў стойле’. Цікава, што ў беларускамоўным інтэрнэт-дыскурсе з’яўляюцца метафары названай мадэлі, што, безумоўна, сведчыць пра выкарыстанне перакладчыцкай калькі і запазычанне дадзенай мадэлі, якую нельга назваць уласна беларускай: *інфляцыя пайшла ў галоп, скокнула інфляцыя*.

Зааморфныя метафары ў мове, як правіла, выконваюць намінацьную і ацэначную функцыю і найчасцей маюць лагічна нематываваную структуру, якая ўбірае асацыятыўна замацаваныя за дэнататам прыметы. Да такіх метафар у эканоміцы можна аднесці метафары-калькі з англійскай мовы *быкі, дзікі, мядзведзі, авечкі*, якія выкарыстоўваюцца для намінацыі характару паводзінаў ігракоў на валютнай біржы.

У той жа час некаторыя эканамічныя зааморфныя метафары не маюць нематываванай рэфэрэнцыі, але заснаваныя на функцыянальна-прагматычным аспекце (рух, стрыманне), у чым набліжаюцца да механістычнай мадэлі, якая была разгледжана вышэй, напрыклад: *Цэнтрабанк Расіі не можа **стрымаць** інфляцыю*. У дадзеным выпадку складана дакладна акрэсліць межы крыніцы матывацыі.

У «Прыроднай» мадэлі неабходна разгледзець квантытатыўна-ацэначныя лексемныя рэфэрэнцыі да з'яў прыроды і стыхіі. Асноўнай функцыяй метафар з рэфэрэнцыяй да «воднай» сферы з'яўляецца характарызацыя дынамічнага характару эканомікі. Характар руху вады ў прыродзе метафарычна пераносіцца на эканамічныя працэсы, утвараючы парадыгму значэнняў, звязаных адносінамі інтэнсіўнасці (перанос «хваля, прыліў → павялічэнне пэўных паказчыкаў»): *3 мая 2022 года аднавіўся **прыток** банкаўскіх укладаў (дэпазітаў) фізічных асоб у замежнай валюце пасля іх **адтоку** ў лютым-красавіку*.

Як сведчаць вынікі выбаркі, невялікая колькасць эканамічных метафар арыентавана на супастаўленне з чалавекам, чалавечым арганізмам. Верагодна, гэта тлумачыцца агульнай тэндэнцыяй пазбягаць пачуццёвых і цялесных вобразаў у апісанні эканамічных з'яў, што можа перашкодзіць рэалізацыі лінгвапрагматычнай устаноўкі аўтара на даставернасць інфармацыі. Яшчэ адна магчымая прычына – першапачаткова канцэптuallyны характар эканамічных метафар, калі апісанне працэсаў і з'яў адбываецца ў межах метафары «Ходу падзей».

Напэўна, адзінай шырока прадстаўленай метафарычнай мадэллю, якая таксама вылучаецца і замежнымі даследчыкамі [6], у дадзенай сферы з'яўляецца мадэль «хваробы → заганы эканомікі»: *Вельмі высокая інфляцыя – гэта агульная **хвароба** эканомікі. Дэфляцыя – гэта адна з самых страшных **хвароб** эканомікі. Гісторыя хваробы беларускай інфляцыі. Хранічная*

*хвароба беларускай эканомікі – дэфіцыт знешняга гандлю. Гандаль у рэгіёне быў **паралізаваны**.*

Найменні фізіялагічных станаў могуць служыць крыніцай наступных метафарычных пераносаў: «фізіялагічная патрэба → эканамічная патрэба, попыт», «сон → замядленне эканамічнай актыўнасці», «прабужэнне → аднаўленне эканамічнай актыўнасці». У аснове названых праекцый ляжаць апазіцыі *голад – насычэнне* і *сон – прабужэнне*. Метафары *апетыт, прага, смага, голад* ужываюцца з мэтай апісання попыту, спажывецкіх запатрабаванняў, а таксама прыбытку суб'ектаў эканомікі: *уласніцкія апетыты, імпартаваы голад, абуджэнне эканомікі*.

Арыентацыйныя метафары «Ходу падзей». Заснаваныя на арыентацыйных і анталагічных уяўленнях пра свет, эканамічныя метафары прасторавай падгрупы характарызуюць эканамічныя з'явы ў катэгорыях накіраванасці, меры, інтэнсіўнасці і ацэнкі. Сэнсавае развіццё параметрычнага канцэпту 'верх' (і метафар з адпаведнай семай) ідзе па двух кірунках – колькасным (высокі ўзровень паказчыкаў, інтэнсіўнасць) і якасным (ацэнка якасці тавараў, паслуг, працэсаў): *інфляцыя **вырасла** да камічных памераў, **рост** даверу насельніцтва Беларусі да нацыянальнай валюты, мы арыентуемся на больш **высокія** стандарты*.

Канцэптуальныя метафары з семамі 'ніз', 'змяншэнне', у сваю чаргу, характарызуюць зніжэнне колькасці або якасці тых ці іншых працэсаў і з'яў: *змяншэнне лічбавага **разрыву** на глабальным узроўні, **зніжэнне** ставак*. Даволі часта ўжываюцца супрацьпастаўленні канцэптаў у межах адного сказа: *Будаўнічая індустрыя Беларусі перажывала і **спады**, і **ўздымы**, і пэўныя цяжкасці, але заўсёды выходзіла з крызісаў з новым прадуктам і добрымі паказчыкамі*.

Цікава, што ў кантэксце разглядаемай сферы прасторавыя метафары даволі часта ўжываюцца ў мікракантэксце са словамі з рэфэрэнцыяй да вялікай неабмежаванай прасторы – *сусветны, касмічны, глабальны*. У дадзеным выпадку падкрэсліваецца надзённасць той ці іншай праблемы, яе маштабы ва ўмовах эканамічнай сітуацыі.

Крыніца матывацыі «Навука». Аналізуючы эканамічныя метафары ў беларускамоўным інтэрнэт-дыскурсе, мы прыйшлі да высновы, што адной з прадуктыўных крыніц

метафарызацыі з'яўляецца навуковы дыскурс. Так, наменклатура і тэрміналогія матэматычных, тэхнічных і іншых навук даволі часта выкарыстоўваецца для намінацыі і характарызацыі эканамічных з'яў: **інтэграванне** беларускай эканомікі ў расійскую, **прапорцыі** нацыянальнай гаспадаркі, **дыфузія** інавацый, сацыяльная **стратыфікацыя**. Вялікі **працэнт** поспеху – унутраныя адчуванні, інтуіцыя сырароба, заснаваныя на вопыце і ведах. Пэўнае ўяўленне пра дабрабыт дае **індэкс** чалавечага развіцця.

Такім чынам, на аснове сістэматызацыі і аналізу эканамічных метафар у беларускамоўным інтэрнэт-дыскурсе намі былі вылучаны такія крыніцы метафарызацыі, як «Прадмет / механізм», «Прырода / жывая істота», «Прастора» і «Навука». Сярод разгледжаных метафар ёсць як уласна беларускія і агульнамоўныя ўніверсальныя мадэлі, так і метафары-калькі з англамоўнага эканамічнага дыскурсу.

Для эканамічных метафар характэрна пазбяганне пачуццёвых і цялесных вобразаў, перамяшчэнне фокуса супастаўлення з унутранага свету чалавека (антрапацэнтрычны прынцып) на адцягненыя паняцці – прастора, працэс, навука, – што дапамагае рэалізаваць лінгвапрагматычную ўстаноўку аўтараў на аб'ектыўнасць і дакладнасць інфармацыі.

Прычына прадуктыўнасці навуковай сферы як крыніцы эканамічных метафар – у імкненні зрабіць метафару менш вобразнай, антрапаморфнай, і наблізіць метафарычны па сваёй прыродзе эканамічны медыядыскурс увогуле і эканамічны тэкст у прыватнасці да вузка-навуковага тэксту, сфармуляваць яго вытачанай і аб'ектыўнай мовай дакладных і тэхнічных навук. Пра гэта ж сведчыць і перавага механістычных і адцягненых прасторавых метафар у разглядаемых тэкстах.

Адзначым, што працэс засваення медыярыторыкай (а затым – і агульнай мовай) навуковай лексікі і метадалогіі спрыяе трансфармацыі ММС і ўспрымання чалавекам з'яў рэчаіснасці праз рацыянальнае пазнанне, логіку і асэнсаванасць.

Акрамя фармулёўкі прыватна лінгвістычных і тыпалагічных палажэнняў, аналіз метафарычнай лексікі ў тэкстах эканамічнай тэматыкі дазваляе выявіць найбольш актуальныя на дадзеным этапе сацыяльныя і эканамічныя праблемы беларускага грамадства і вызначыць тэндэнцыі іх ацэнкі носьбітамі мовы.

У эканамічным метафарыконе беларускай мовы выяўляецца супярэчнасць метафарычнага характару метадалогіі эканомікі як навукі ўвогуле яе імкненню да аб'ектыўнасці і навуковасці. Менавіта таму ў сферы эканамічнай метафары не зусім дакладна працуе асноўны закон метафарычнага пераносу – тлумачэнне складанага, недаступнага непасрэднаму ўспрымання канкрэтным і адчувальным. Наадварот, перавагу маюць канцэптуальныя і кагнітыўныя метафары.

3.2. Рэпрэзентацыя з'яў унутранага свету чалавека ў мытным дыскурсе

Сучасная экстралінгвістычная сітуацыя паўплывала на камунікатыўна-прагматычную спецыфіку ўсёй медыяпрасторы Беларусі і на мытны медыядыкурс у прыватнасці. Актуалізацыя пытанняў дзяржаўнай бяспекі, пагрозы і нестабільнасць многапалярнага свету прывялі да ўзмацнення значнасці катэгорый міру, дабрабыту, закону, бяспекі для кожнага грамадзяніна¹⁰.

У той час як пераважная частка нешматлікіх даследаванняў мытнага дыскурсу канцэнтруецца на тэрміналагічных аспектах і ўжываннях пэўных клішэ [25; 84; 109], найбольш запатрабаваным і навукова абгрунтаваным нам бачыцца даследаванне тэкстаў мытнай тэматыкі з пазіцыяй дыкурс-аналізу; менавіта таму ў святле задачы «дзейснай інтэрпрэтацыі тэксту ў сістэме рэальных сітуацый» [43, с. 40] найбольшы інтарэс набывае параўнальнае даследаванне змен у перадачы камунікатыўных прагмаўстановак у мытным медыядыкурсе, бо гэтая сфера мовы характарызуецца высокай ступенню «дэперсаналізацыі», імпліцытнай пазіцыяй аўтараў.

Аналізуючы мытны дыкурс, можна сцвярджаць, што ён пераважна пазбаўлены вобразнасці і эмацыйнасці, а яго асноўнай функцыяй з'яўляецца інфарматыўная. У той жа час на сучасным этапе, калі мадэлі камунікацыі ў сучаснай медыйнай практыцы, паводле слоў В. Іўчанкава, ствараюцца на «тэкста-вебавай платформе» [38, с. 135], назіраецца тэндэнцыя да размывання

---

¹⁰ Апублікавана ў артыкуле «Спецыфіка перлакуцыі ў беларускамоўным мытным медыядыкурсе» [152].

межаў паміж жанрамі і дыскурсамі; вузкасפעцыяльны тэкст, размешчаны ў адкрытым доступе на партале дзяржаўнай арганізацыі ці праваахоўнага органа, аўтаматычна набывае прыкметы медыйнага тэкста і можа ў той ці іншай ступені мець прыкметы публіцыстычнага стылю з выкарыстаннем прыёмаў і сродкаў рэалізацыі праграмаўстаноўкі адрасанта.

Адзначым, што мы адносім да мытнага медыядыскурса тэксты як мытнага, так і пагранічнага камітэту, бо нягледзячы на функцыянальныя размежаванні сферы дзейнасці, гэтыя два органы з'яўляюцца функцыянальна блізкімі і могуць разглядацца ў межах аднаго фрэйма.

Заснаваны на метадалогіі дыскурс-аналізу і высновах адносна спецыфікі мытнага дыскурсу, зробленых у працах Г. Сасуновой [84], Я. Фядорчанка [109], а таксама ў нашых папярэдніх даследаваннях, у гэтым раздзеле мы ставім мэтай выявіць спецыфіку рэпрэзентацыі вобраза чалавека ў беларускамоўным мытным медыядыскурсе праз аналіз рэалізацыі камунікатыўнай задачы на матэрыяле тэкстаў інфармацыйных парталаў дзяржаўнага мытнага і пагранічнага камітэтаў Рэспублікі Беларусь, Інстытута пагранічнай службы і Дзяржаўнага інстытута павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў мытных органаў Рэспублікі Беларусь [30; 31; 32; 41].

У працэсе аналізу медыятэкстаў мытнага дыскурсу за апошнія гады мы ставілі задачай выявіць спецыфіку суадносін лакутыўнага, ілакутыўнага і перлакутыўнага кампанентаў у залежнасці ад тэматыкі тэкстаў. Мытныя медыятэксты магчыма сістэматызаваць па наступных тэматычных групам: (1) супрацьдзеянне правапарушэнням і заканадаўчыя акты, (2) забеспячэнне бяспекі на межах краіны, (3) сітуацыя на пунктах пропуску / на мяжы, (4) супрацоўніцтва ў мытнай сферы і (5) прафесійная дзейнасць прадстаўнікоў мытнай/пагранічнай службы.

Як паказаў аналіз, тэксты, якія не маюць дачынення да вострых палітычных падзей і выклікаў, характарызуюцца перавагай лакутыўнага кампанента, перлакутыўны і ілакутыўны кампанент паслабленыя, напрыклад: *Брэсцкія мытнікі ўстанавілі спробу незаконнага ўвозу з Польшчы партыі адзення коштам больш за 2,6 млн рублёў. Гомельскія мытнікі выявілі факт незаконнага захавання і рэалізацыі індывідуальным прадпрымальнікам каля 7 тыс. піратэхнічных вырабаў* [31].

Як мы ўказвалі ў папярэдніх публікацыях, беларускаму мытнаму медыядыскурсу ўласцівыя інтэнцыя застрашэння, адмежаванне ад адрасата і дэперсаналізацыя адрасанта [130, с. 78]. У гэтым выяўляецца НКС рэпрэзентацыі ўлады і яе прадстаўнікоў у беларускай ММС. Артыкулы з паведамленнямі пра спыненне супрацьпраўных дзеянняў заканчваюцца канстатацыяй прынятых мер і эксплікацыяй пакарання, прадугледжанага законам: *Узбуджана крымінальная справа. Парушальнік заключаны пад варту* [31]. *Па дадзеным факце пачаты адміністрацыйны працэс ў адпаведнасці з ч. 1 арт. 15.5 КаАП Рэспублікі Беларусь (недэклараванне). Санкцыяй дадзенага артыкула прадугледжана накладанне штрафу ў памеры да 30 % ад кошту прадмета адміністрацыйнага правапарушэння* [31].

У пераважнай большасці канстатыўных маўленчых актаў, якія апісваюць правапарушэнні, агучваецца іх меркаваная мэта, прычым характэрнай асаблівасцю з'яўляецца амаль поўная адсутнасць стылістычна маркіраваных слоў у апісанні дзеянняў правапарушальнікаў, параўнаем: *Брэсцкія мытнікі ўстанавілі грамадзяніна, які меў намер завезці ў Беларусь наркотык, схавайшы яго ў рэйсавым аўтобусе. З мэтай прыярытэтнага ўезду ў пункты пропуску асобныя вадзіцелі спрабуюць парушыць заканадаўства... Магілёўскія мытнікі спынілі факт незаконнага ўвозу партыі ласосевай ікры для наступнай рэалізацыі на тэрыторыі Беларусі* [31].

Нязначныя па колькасці маркіраваныя калакацыі – спалучэнне «забыліся» пазначыць (дзеяслоў выкарыстаны ў двукоссі з мэтай спасылкі на магчымае «апраўданне» парушальнікаў) і спалучэнне *вынаходлівая грамадзянка*. Цікава, што перлакутыўны кампанент у названых прыкладах не актуалізуе негатыўную ацэнку ці інтэнцыю асуджэння, а хутчэй дэманструе паблажлівае стаўленне рэпрадуцэнта да незаконнапаслухмяных грамадзян. У дадзеным выпадку адбываецца некаторая персаналізацыя рэпрадуцэнта, ён страчвае рысы нячулага архетыпічнага вобразу закона [174].

Меркаванне пра тое, што мытныя медыятэксты не характарызуюцца ацэначнасцю, абвяргаецца пры аналізе тэкстаў на тэмы, звязаныя з палітыкай і дзяржаўнай бяспекай. У тэкстах аб сітуацыі на мяжы з'яўляюцца графічныя і лексічныя прыёмы ўздзеяння на рэцыпіента. Напрыклад, польскія памежнікі называюцца «вартавымі граніцы» ў двукоссі, што надае

выказванню іранічны пеяратыўны пасыл: *Гэта ўжо дзявятая спроба польскіх «вартавых граніцы» выцесніць бежанцаў у Беларусь* [32].

Ацэначнасць выражаецца і лексічнымі сродкамі, як правіла, праз выкарыстанне прыметнікаў і дзеясловаў: *ілжывая інфармацыя аб інцыдэнце на беларуска-ўкраінскай граніцы; працягваюцца дэманстратыўнае мініраванне суседняй з Беларуссю тэрыторыі і правакацыі; польскі бок працягвае дэзінфармаваць грамадскасць; Літва больш не хавае зацікаўленасці ў стварэнні чэргаў* [32].

Цікавым з'яўляецца адначасовая актуалізацыя лакутыўнага і перлакутыўнага кампанентаў, калі ў кантэксце са статыстычнымі дадзенымі ацэначнасць выражаецца пры дапамозе часціц: *За мінулыя суткі польскім бокам аформлена **толькі** 50 % ад устаноўленай нормы па пропуску транспарту праз мяжу, а літоўскім і **зусім** 30 %* [32].

Баланс кампанентаў камунікатыўнага акту ў медыятэкстах «залежыць ад грамадска-палітычнай сітуацыі, тэхнакратычных прыярытэтаў, нацыянальных асаблівасцей» [38, с. 138], менавіта гэтым тлумачыцца актуалізацыя перлакутыўнага кампанента ў кантэксце, звязаных з надзённымі пытаннямі бяспекі і дабрабыту беларускай дзяржавы. Праяўленне спагады, спачування, падтрымкі нават у адносінах да правапарушальнікаў з'яўляецца спецыфічнай праявай беларускай ментальнасці.

Беларускі мытнік, памежнік і беларускі народ у цэлым рэпрэзентуецца як талерантны, чулівы да гора іншых людзей. Адначасова са спачуваннем да людзей, якія знаходзяцца ва ўразлівым становішчы, рэпрадуцэнт тэкстаў выказвае абурэнне несправядлівасцю і жорсткасцю людзей, якія не падзяляюць гэтыя каштоўнасці: *бесчалавечная палітыка; выкідваюць за агароджу; кінуты польскім бокам у крытычных умовах надвор'я; літоўскія сілавікі працягваюць цынічна выкідваць на граніцу людзей, якія знаходзяцца ва ўразлівым становішчы* [32].

Рэпрадуцэнт імкнецца абудзіць у адрасата абурэнне негуманным стаўленнем да людзей, пачуццё адказнасці і з'яднанасці ў захаванні Беларуссю статусу мірнай дзяржавы. Адзначым, што ў разглядаемых кантэксце перлакутыўны кампанент пераважае над лакутыўным, адсутнічае спроба тлумачэння мэты дзеянняў як бежанцаў, так і памежнікаў, у адрозненне ад

разгледжаных вышэй тэкстаў пра правапарушэнні пры перамяшчэнні тавараў.

Іншая спецыфіка выяўлена ў тэкстах пра супрацоўніцтва ў мытнай сферы: тут пераважае лакутыўны кампанент, ацэначнасць не ярка выражаная, станоўчая: *Адкрыты дыялог паміж Еўразійскай эканамічнай камісіяй і мытнымі службаў ЕАЭС з'яўляецца адным з ключавых фактараў забеспячэння развіцця інтэграцыі. Удзел у такіх мерапрыемствах дзелавой супольнасці сведчыць аб даверы бізнесу да працы мытні і зацікаўленасці ў вырашэнні агульных пытанняў* [31].

У некаторых прыкладах можам назіраць прыкметы суб'ект-суб'ектнай мадэлі медыякамунікацыі, у якой адрасат выступае ў ролі суб'яседніка, а не аб'екта, як было раней [38, с. 136]: *Скарачэнне грузапатоку і тавараабароту ў напрамку Еўрасаюза лагічна абумоўлена істотным зніжэннем актыўнасці гандлёвых адносін з недружалюбнымі краінамі* [32]. Слова *лагічна* адлюстроўвае запыт да адрасата пагадзіцца з выказаным фактам.

Асобна трэба адзначыць групу рэквестыўных тэкстаў, у якіх ступень узаемадзеяння рэпрадуцэнта з чытачом найбольш высокая. Гэта тэксты пра разнастайныя конкурсы і канферэнцыі. Вядома, ілакуцыя з'яўляецца натуральным кампанентам такіх тэкстаў, аднак сама форма яе рэалізацыі з'яўляецца адметнай спецыфічнай рысай мытнага медыядыскурса і ілюструе неўласцівы ёй ў пераважнай большасці сітуацыі «чалавечы», не дэперсаналізаваны, вобраз прадстаўніка мытнай ці пагранічнай службы; у кантэкстах бачым ужыванне неалагізмаў, клічных сказаў, прыёмаў рэкламы: *Тры ўдзельнікі розыгрышу, якія размесцяць у сябе на старонцы рэкламны цізер канферэнцыі і набяруць большую колькасць лайкаў, стануць пераможцамі гульні і ўладальнікамі прэстыжных прызоў* [30]. *Старшыня Дзяржпагранкамітэта ... раскажа аб сітуацыі на граніцы. Не прапусціце!* [32] *Пагранічная служба Беларусі 28 мая адзначыць 105-годдзе з дня ўтварэння! У святле гэтага свята мы праводзім ... конкурс на лепшы літаратурны, музычны твор аб пагранічнай службе і лепшае асвятленне ў сродках масавай інфармацыі дзейнасці органаў пагранічнай службы!* [32]

Асобную тэматычную групу тэкстаў утвараюць паведамленні пра дасягненні прадстаўнікоў мытнай і пагранічнай службы, пра выпуск спецыялістаў ці вынікі перападрахтоўкі. Такія тэксты

характарызуюцца ўзнёсласцю, наяўнасцю штампаў высокага стылю, інтэнцыяй матывацыі і гонару за выдатных прадстаўнікоў краіны: *урачысты рытуал выпуску, стануць у строй, давалі наказ, прысягнулі на вернасць беларускаму народу, сапраўдныя жыццёвыя каштоўнасці, прадаўжальнікі пагранічных і ваенных дынастый, маладыя абаронцы рубяжоў Беларусі, пакляліся беларускаму народу ў вернасці, узялі на сябе абавязацельства быць надзейнымі абаронцамі нашай краіны* [30; 31; 32].

На аснове аналізу тэматычных груп тэкстаў мытнага медыядыскурсу мы прыйшлі да высновы, што рэпрэзентацыя УСЧ ажыццяўляецца ў ім праз актуалізацыю перлакутыўнага кампанента камунікацыі. У тэкстах, якія паведамляюць пра спыненне супрацьпраўных учынкаў грамадзян, камунікатыўная задача паведамлення пераважае, рэпрадуцэнт выступае дэперсаніфікавана, можа актуалізавацца інтэнцыя паблажлівага стаўлення да злачынцаў.

У тэкстах, якія маюць дачыненне да сітуацыі на мяжы і палітычнага напружання паміж Беларуссю і недружалюбнымі краінамі, большую вагу набываюць перлакутыўны і ілакутыўны кампаненты. Пры гэтым суб'ект-суб'ектная камунікацыя з адрасатам заклікае яго далучыцца да асуджэння негуманых паводзінаў іншаземных памежнікаў, падкрэсліваецца еднасць беларускага народа, чуласць кожнага беларуса – як звычайнага грамадзяніна, так і супрацоўніка дзяржаўнага камітэту – да чужой бяды, людзей, якія знаходзяцца ва ўразлівым становішчы. Пры гэтым паводзіны, якія не ўхваляюцца, характарызуюцца адмоўна пры дапамозе лексічных і графічных сродкаў.

У тэкстах на тэму ўзгодненай палітыкі ў мытных сувязях і ўніфікацыі мытнага заканадаўства станоўча характарызуецца супрацоўніцтва з краінамі-партнёрамі. Суб'ект-суб'ектная прагматыка мытнага медыядыскурсу выяўляецца ў запрашэнні рэцыпіентаў да ўдзелу ў канферэнцыях, конкурсах, гарачых лініях. Такія тэксты ілюструюць персаналізацыю мытнага медыядыскурса, імкненне да ўключэння кожнага чалавека ў грамадскае жыццё краіны.

Камунікатыўная задача ўхвалення дзяржаўнай службы і сцвярджэнне значнасці службы абаронцаў рубяжоў краіны рэалізуецца ў тэкстах пра дасягненні, прысуджэнне кваліфікацыі і прызначэння супрацоўнікаў на пасады. Перлакуцыя дасягаецца

за кошт ужывання ўзвышанай лексікі, штампаў высокага стылю, клічных сказаў.

Супастаўляльны аналіз мытных медыятэкстаў характарызуецца актуальнасцю не толькі ў сувязі з актывізацыяй інтэграцыйных працэсаў у сферы рэгулявання міжнароднага гандлю, але і як сфера маўлення, якая адлюстроўвае наяўныя ў сучаснай свядомасці яе носьбітаў пэўных архетыпічных вобразаў, прагматычных устаноў і мадэлей, некаторыя з якіх трансфармуюцца і змяняюцца¹¹. Найбольш актуальным такое даследаванне з'яўляецца для выяўлення НКС рэпрэзентацыі УСЧ у мове.

Дыяхранічны аналіз медыятэкстаў, апублікаваных з розніцай у адзін год (тэксты публікацый 2017–2018 і 2019 гадоў), сведчыць пра пэўныя зрухі ў кагнітыўна-прагматычных характарыстыках адрасанта і адрасата. Матэрыялам даследавання паслужыла скразная выбарка з тэкстаў навін афіцыйных сайтаў мытных і пагранічных служб Рэспублікі Беларусь [31; 32].

У папярэдніх даследаваннях мы адзначалі адсутнасць ацэначных кампанентаў у характарыстыцы беларускага мытніка ў медыядыскурсе [174], аднак аналіз выбаркі з публікацый 2019 года сведчыць пра некаторыя зрухі ў гэтай сферы. Так, з'яўляюцца даволі рэдкія ацэначныя лексемы, якія характарызуюць не ўласныя рысы мытніка (напрыклад, годнасць, кемлівасць, руплівасць), а вынікі яго дзейнасці: *за садзейнічанне ў развіцці мытнага адміністравання ... удастоеныя сертыфікатаў; мытныя органы з'яўляюцца надзейным удзельнікам Сусветнай мытнай арганізацыі; няўхільна захоўваюць узятыя на сябе абавязкі і дабіваюцца пэўных поспехаў; мытная служба дасягнула значных поспехаў у мадэрнізацыі і правядзенні рэформ.*

Дадзены тып кантэкстаў відавочна адлюстроўвае зрух у рэпрэзентацыі вобразу мытніка не як інструмента ўлады і закона, але як актанта, дзейнаснай асобы. Можна канстатаваць некаторую ступень няўпэўненасці ў пазітыўных выказваннях, пра якую сведчыць перавага дзеяслоўных (з характарыстыкай дзеяння, функцыянальных), а не ацэначных лексем: *паспяхова завершана два этапы ўнутрырэспубліканскага пілотнага праекта; мытная служба Беларусі актыўна ўкараняе сучасныя практыкі; мытнікі*

---

¹¹ Апублікавана ў артыкуле «Камунікатыўна-прагматычныя характарыстыкі адрасанта і адрасата ў мытным медыядыскурсе (супастаўляльны аналіз)» [130].

ўжо перавысілі паказчыкі, устаноўленыя Стратэгіяй развіцця мытных органаў на 2019 год.

Разгледзім характэрныя рысы адрасанта і адрасата мытнага медыядыскурсу з пазіцый семантычнай граматыкі. У беларускім мытным медыядыскурсе пераважае тактыка застрашэння, а феномен «мы, грамадзяне», характэрны для англамоўнага мытнага медыядыскурсу, не сустракаецца. Больш таго – навідавоку дэперсаналізацыя як адрасанта, так і адрасата, якая ствараецца дзякуючы вялікай колькасці пасіўных і безасабовых канструкцый: *З Расіі ў Беларусь мелі намер увезці больш за 23 тоны шкламыйнай вадкасці з метанолам; У сувязі з парушэннем правілаў транспарціроўкі тавараў праглядаюцца прыкметы адміністрацыйнага правапарушэння.*

У той жа час нельга сказаць, што іншыя канструкцыі не ўжываюцца – яны таксама ў наяўнасці, аднак пераважае менавіта граматыка афіцыйнага стылю, і ў дадзеным выпадку складана вызначыць, што з’яўляецца першасным – імкненне абагульніць і максімальна дэперсаналізаваць вобраз закона ці традыцыя афіцыйнага стылю хронікі-паведамлення, якая склалася на падставе гэтай тэндэнцыі.

Зрух у ступені дэперсаналізацыі адрасанта можна назіраць на фоне актывізацыі інтэграцыйных працэсаў у сферы мытнай справы і знешнеэканамічнай дзейнасці наогул. Так, на афіцыйным партале Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь прыводзіцца цытата з выступлення Юрыя Сянько: *На сёгодняшні дзень мы констатуем увеличение количества потоков, которые идут через наши участки границы.* Адзначым, што гэты тэкст не адносіцца да выбаркі з мытнага медыядыскурсу, аднак можа быць разгледжаны ў нашым даследаванні, паколькі належыць старшыні Дзяржаўнага мытнага камітэта. Найбольшую цікавасць прадстаўляе працяг цытаты, у якой мытная служба, якая ў папярэднім сказе выступала ў ролі станоўчай і актыўнай дзейнай сілы, раптам пераўтвараецца ў пасіўны аб’ект («праз нас едуць»): *Мы создаем условия, и через нас едут.*

Калі супаставіць разгледжаныя вышэй камунікатыўна-прагматычныя ўстаноўкі, можна прыйсці да высноў адносна таго, як мадэлюецца вобраз адрасата мытнага медыятэксту ў розных лінгвакультурах: сумленным грамадзянінам, які супрацоўнічае з мытнымі службамаі, або патэнцыяльным злачынцам, якога

папярэджваюць аб адказнасці. Відавочна, што выкарыстанне ў медыятэкстах маніпулятыўных тэхнік застрашэння сведчыць пра апеляцыю да архетыпу Цень (па К. Юнгу), злачынскага, адмоўнага, негатыўнага ў свядомасці і сацыяльнай ролі адрасата; адрасат успрымаецца як патэнцыяльны злачынец.

Як канстатуе І. Рагімаў у сваім даследаванні «Філасофія злачынства і пакарання», застрашэнне пакараннем негатыўна сказваецца на паводзінах, і развіццё грамадства суправаджаецца перамяшчэннем фокуса з застрашэння на маральны ціск [79]. У той час як прагамінтэнцыя непазбежнасці пакарання, пакарання ў адпаведнасці з законам мае месца ў мытным дыскурсе кожнай мовы, рэалізуецца яна рознымі сродкамі і тактыкамі.

Параўнаем камунікатыўна-прагматычныя сітуацыі папярэджання злачынстваў, якія даволі часта фармулююцца ў канцы мытных медыятэкстаў: *People who deliberately purchase counterfeit goods are funding and supporting serious and organised criminals and their illegal activity* 'Грамадзяне, якія наўмысна набываюць кантрафактныя тавары, падтрымліваюць арганізаваных злачынцаў і іх нелегальную дзейнасць'. Відавочна, што прагамінтэнцыя маральнага ўздзеяння пераважае над застрашэннем праз зварот да свядомасці адрасата.

Разгледзім папярэджанне ў аналагічным кантэксце з беларускага мытнага дыскурсу: *Дзяржаагранкамітэт нагадвае, што за незаконнае перамяшчэнне падобных рэчываў ... прадугледжана адказнасць па ст. 328-1 Крымінальнага кодэкса*. Дадзенае супастаўленне відавочна ілюструе ўласцівыя англамоўнаму і беларускаму мытнаму дыскурсу рысы – акцэнт на супрацоўніцтва і апеляцыю да сумлення ў першым і застрашэнне пакараннем у апошнім.

Тым не менш мы не можам абысці ўвагай кантэксты ў беларускім мытным дыскурсе, у якіх ёсць прагмаўстаноўка на супрацоўніцтва і станоўчае (а не падазронае) стаўленне да адрасата. Як сведчыць наступны прыклад, адрасат мытнага медыятэксту – не заўсёды патэнцыяльны злачынец: *Дзяржаагранкамітэт нагадвае пра магчымасць адсочвання абстаноўкі перад пунктамі пропуску ў рэжыме анлайн; нагадваем, што ў аўтадарожных пунктах пропуску ... функцыянуе сістэма электроннай чаргі*. Наяўнасць слова *нагадвае* сведчыць пра

ўсталяванне сяброўскага, даверлівага кантакту з адрасатам, з пазіцыяй не сілы і ўлады, а сумленнасці і дапамогі.

Такім чынам, пры перавазе механізмаў дэперсаналізацыі адрасанта мытнага тэксту ў беларускай мове назіраюцца некаторыя зрухі ў з'яўленні пазітыўных (пераважна, функцыянальных) характарыстык дзейнасці адрасанта, пры гэтым ступень уключэння ва ўзаемадзеянне з адрасатам і актыўнасць адрасанта застаюцца на даволі нязначным узроўні.

Аналізуючы НКС фразеалагічных адзінак беларускай мовы, Н. Бяганская адзначае наступныя рысы «эталоннага адрасанта»: «не ўжываць ненарматыўнай лексікі, не даваць негатыўнай ацэнкі асобы адрасата, улічваць асабовыя характарыстыкі адрасата, быць тактоўным і сціплым, умець правільна фармуляваць і выражаць свае думкі, у цэнтр увагі ставіць асобу адрасата» [15]. У сваю чаргу, «эталонны адрасат» «з'яўляецца ўважлівым слухачом, цярплівы, удзячны, умее падтрымаць гутарку» [15].

Адрасант беларускага мытнага дыскурсу – пераважна дэперсаналізаваны архетып Закона, які апелюе да страху і часцей звяртаецца да адрасата як да патэнцыяльнага злачынца. У той жа час назіраюцца пэўныя зрухі ў бок персаналізацыі адрасанта мытнага медыядыскурсу праз ужыванне ацэначных кампанентаў (функцыянальная, знешняя ацэнка) і актывізацыю дзейнаснага кампанента («мы»).

Адрасат мытнага медыятэксту – не толькі прадстаўнік мытных службаў, аднак шырэй – грамадзянін краіны. У беларускай моўнай культуры – грамадзянін, свядомасць і законапаслухмянасць якога ставіцца пад пытанне, у большасці выпадкаў – гэта патэнцыяльны злачынец.

На падставе прааналізаванага матэрыялу можна сцвярджаць, што ў параўнанні з папярэднім перыядам значна павялічылася колькасць медыятэкстаў з пазітыўнай рэпрэзентацыяй вынікаў работы мытных органаў, у той жа час уласцівыя медыятэкстам інтэнцыі застрашэння, адмежавання ад адрасата і дэперсаналізацыі захоўваюць сваю вагу як маркёры беларускамоўнага мытнага медыядыскурсу.

Як паказаў дыкурс-аналіз, мытныя тэксты рэпрэзентуюць вобраз беларуса як законапаслухмянага і адказнага грамадзяніна, уключанага ў агульны кантэкст міралюбівага і стваральнага жыцця беларускага народа. Пераважна нейтральная кантатацыя

мытнага медыядыскурсу можа актуалізаваць пяратыўную перлакуцыю (у выпадку асуджэння негуманых паводзінаў) і пазітыўную перлакуцыю (у выпадку ўхвалення вынікаў работы мытнай і пагранічнай службы).

Бясспрэчна, далейшае дыяхранічнае даследаванне мытнага дыскурсу дазволіць больш глыбока і дакладна прааналізаваць апісаных намі палажэнні, пацвердзіць вызначаныя і, магчыма, выявіць новыя тэндэнцыі ў лінгвапрагматычных характарыстыках адрасанта і адрасата ў беларускай мове.

Такім чынам, публіцыстычны дыскурс больш хутка рэагуе на з'яўленне найменняў ЗУСЧ у мове, служыць свайго роду «плацдармам» для апрабацыі новай лексікі, замацавання яе ў мове, шліфоўкі і асваення яе мовай (марфалагічнае ўпарадкаванне запазычванняў, з'яўленне граматычных формаў, вытворных слоў). У медыядыскурсе найменні ЗУСЧ выступаюць як аб'ект, сродак вербалізацыі праблемы, індыкатар прызнання, «овнешнення», эксплікацыі архетыпічных вобразаў, пачуццяў, устаноў.

3.3. Рэпрэзентацыя з'яў унутранага свету чалавека ў мастацкім дыскурсе

Мастацкі дыскурс не мае мэтай тлумачэнне значэння псіхалагічнага паняцця ці з'явы, але канцэнтруецца на асэнсаванні перажыванняў чалавека, усведамленні сэнсу (зноў-такі праз прызму светапогляду аўтара) пэўных падзей. Калі літаратура-знаўства засяроджвае ўвагу на тым, як ствараецца мастацкі вобраз, мовазнаўства канцэнтруецца на тым, якімі моўнымі сродкамі гэта робіцца, якія суадносіны ўсталёўваюцца паміж рэчаіснасцю і сродкамі іх адлюстравання.

Як мы ўказвалі раней, у медыядыскурсе пачуццёвасць і «новая шчырасць» выступае сродкам узмацнення ўздзеяння на адрасата за кошт актывізацыі лімбічнай сістэмы мозга, адказнай за спантанныя эмацыянальныя рэакцыі. Аднак, у мастацкім дыскурсе выкарыстанне адчувальных выяў і рэалістычнасць адлюстравання падзей служыць стварэнню яркага мастацкага вобразу.

З апорай на псіхалагічны падыход да аналізу літаратурных твораў у дадзеным раздзеле мы паспрабуем на прыкладзе мастацкага тэксту прадеманстраваць, як інтэгратыўны аналіз

РЗУСЧ у мове можа выкарыстоўвацца для павышэння псіхалагічнай граматынасці, псіхаадукацыі, умацавання ўстойлівасці і псіхічнага здароўя моладзі.

Сёння, калі праблема псіхалагічнага здароўя падлеткаў выходзіць на першы план, адной з задач вучэбнага прадмета «Беларуская літаратура» ў школе з'яўляецца «фарміраванне сістэмы каштоўнасных арыентацый вучня, адносін яго да жыцця, да людзей, працэс усведамлення сябе асобай», стварэнне ўмоў для духоўнага сталення вучня ў арганічнай сувязі з пазнаннем літаратуры як мастацтва [21].

На матэрыяле аповесці Віктара Казько «Суд у Слабадзе» [45], адзначанай дзяржаўнай прэміяй Беларусі імя Якуба Коласа ў 1982 годзе, мы паспрабуем прааналізаваць НКС рэпрэзентацыі УСЧ у беларускай мове¹². Сюжэтная і структурная шматстайнасць твораў Віктара Казько абумоўлівае іх каштоўнасць для літаратуразнаўчых і мовазнаўчых даследаванняў, у тым ліку ў якасці крыніцы інфармацыі РЗУСЧ.

Як вядома, аповесць мае дакументальную аснову: Віктар Казько прысутнічаў на судовых працэсах у Хойніках і Мінску над здраднікамі, якія здэкаваліся з малалетніх вязняў Азарыцкага лагера смерці [13, с. 11]. Галоўны герой – Колька Лецечка, выхаванец старэйшай групы Слабадзянскага дзіцячага дома.

Падзейны сюжэт развіваецца не так актыўна, як унутраны: на працягу аповесці галоўны герой пакутуе і ўспамінае забытыя раней падзеі з ваеннага дзяцінства. У творы гучаць матывы сіроцтва, дзетдомаўскага быцця, памяці-выбуху, маральнага суда над мінулым [19]. У некаторай ступені вобраз Колькі надзелены рысамі біяграфізму – *«комплексам віны, гранічнай шчырасцю, маральнай чуйнасцю, болевым успрыняццем быцця»* [17], бо жахі вайны, сутыкненне са смерцю і гвалтам стала невылечнай траўмай для іх сведкаў.

Калі звярнуцца да п с і х а т р а ў м ы , падзеі, звязанай з цяжкім эмацыйным і фізічным перажываннем, якая пакідае след на асобе чалавека, то можна назваць такія яе прычыны, як надзвычайныя сітуацыі і бедствы, аварыі, тэракты, сямейныя канфлікты, разводы, гвалт, страты, гора [60, с. 68]. Псіхадынамічны падыход разглядае траўму як падсвядомы псіхічны працэс і для яе вырашэння

---

¹² Апублікавана ў артыкуле «Прайсці праз усё дарэшты»: урокі эмацыйнага сталення ў аповесці Віктара Казько «Суд у Слабадзе» [133].

выкарыстоўвае метады катарсісу і рэагавання. Сімптомамі псіхатраўмы з'яўляюцца «пазбяганне негатыўных перажыванняў, праблемы са сном, цяжкасці ва ўсталяванні блізкіх эмацыянальных сувязей, зніжэнне псіхалагічных функцый, схільнасць да дысацыяцыі, пачуццё віны за тое, што адбываецца» [60, с. 74]. У экзістэнцыяльна-гуманістычнай псіхатэрапіі пераадоленне наступстваў траўмы патрабуе прапрацоўкі і трансфармацыі такіх дадзенасцей, як смерць, свабода, ізаляцыя, бессэнсоўнасць [60, с. 69].

Прачытаўшы вышэй прыведзеныя палажэнні клінічнай псіхатэрапіі, можна здзівіцца, наколькі дакладна і прафесійна Віктар Казько апісаў праз перажыванні герояў усе тыповыя для псіхатраўмы фактары і сімптомы, аналізуючы якія, можна зрабіць высновы пра нацыянальна-культурную спецыфіку рэпрэзентацыі траўмы ў беларускай ММС. Сярод рэакцый на траўму ў псіхалогіі вылучаецца дысацыяцыя (уклучэнне сістэмы «замры», страта кантакту з уласным целам і эмоцыямі, адмаўленне рэальнасці), пост-траўматычны стрэсавы разлад (ПТСР), гнеў, віна, страх.

Дысацыяцыя – механізм псіхалагічнай абароны, у выніку якога чалавек як бы адсабляецца ад свайго цела і пачынае ўспрымаць падзеі, нібыта яны адбываюцца не з ім, а з некім іншым; дысацыяцыя ўласціва амаль усім ахвярам фізічнага гвалту. Узгадваючы жахі кіндэрхайма, калі з малых дзетак шпрыцам выцягвалі кроў, пераўтвараючы іх у сінія цені, Лецечка адчувае: *Ён пераўтвараўся ў нішто. У нішто, якое абьякава, пластом, бярвяном ляжала ... на нарах. Калі і было ў ім што, то гэта кроў. Але і яна была ўжо не яго, не належала яму.*¹³

Усведамленне Лецечкам свайго цела (*ногі, якія ідуць, моцныя рукі*) адбываецца поруч з усведамленнем сваёй прасторы, сваіх рэчаў, маёмасці. Ён нездарма раздае напярэдадні смерці свае здабыткі сябрам: адчуўшы сваё цела і існасць, пазбаўляецца ад дысацыяцыі: *Лецечку не давала спакою, што пасля яго, без яго ведама і дазволу хтосьці будзе датыкацца да іх, датыкацца з агідай і жахам.*

Дысацыяцыя можа звязвацца з адмаўленнем ці неўсведамленнем патрэб асобы; яна, з аднаго боку, выратаўвае ад нясцерпнага болю перажывання, а з другога – не дае ўсвядоміць

---

¹³ Тут і далей у раздзеле 3.3 – цытаты з апавесці В. Казько «Суд у Слабазе» [45].

падзею, вызваліцца ад траўмы: *Асаблівага голаду ён таксама не памятае. Увогуле не памятае патрэбы есці.*

Дысацыяцыя і адмаўленне сябе і сваіх пачуццяў часам выяўляецца пад уплывам паводзінаў калектыву, уплывам асяроддзя. Так, у сцэне з бунтам у дзіцячым доме амаль нямоглы Колька раптам пачынае адчуваць весялосць, моц, энергію: *Такое вясёлае жыццё пайшло, што пра сябе няма часу і падумаць. Трэба быць такім, як усе, трэба быць разам з усімі, моцным, дужым трэба быць. У гэтым вобразе мы бачым адмаўленне сябе, апантанасць настроем натоўпу.*

Разважаючы пра паліцаюў, слухаючы іх прызнанні ў час суда, Лецечка задаецца пытаннем: *Адкуль жа гэта ўсё бярэцца ў людзей звычайных, з дзвюма нагамі, з дзвюма рукамі, – імкнецца зразумець, калі ж у свядомасці здраднікаў адбыўся пераход з чалавека ў жывёлу, з жывога – у мерцвяка, ад фізічнай патрэбнасці жыць да жывёльнай прагі да жыцця.* Такім чынам, на прыкладзе аналізу дынамікі псіхічных станаў і рэакцый мы бачым, як траўма можа ўключаць кампенсацыйныя механізмы – кампенсацыю страху агрэсіі і гнева.

Гнеў – не забароненая эмоцыя, гэта частка эмацыйнага перажывання, неабходная для захавання псіхічнага здароўя. Падаўлены гнеў можа прыводзіць да цяжкіх наступстваў, а таксама да агрэсіі і аўтаагрэсіі. Так, калі салдаты выносілі на руках знямоглага і амаль памерлага Лецечку з імглістай хаты, даючы яму шанс выжыць, ён выў і прасіўся назад: *Больш тады ў ім нічога і не было: адчай, скура, косці, вочы, боль і мацюкі. Апошнія – дзвюх моў: па-руску і па-нямецку.* Сябры Лецечкі па ізалятарах Стась Дзыбаты і Васька Козел, якіх за спіной называлі «псіхамі», *ганарыліся, што пра іх так гавораць, што іх баяцца.* Козел быў чэмпіёнам па шахматах, аднак употай ад усіх са злосцю і адчаем паліў уначы ў грубцы шашкі і шахматы, так *«помсціў ён у першую чаргу, пэўна, самому сабе... за абдзеленасць дзяцінствам, за сваю абяздоленасць».* Кампенсацыя непражытага страху, страты, гора вылілася ў аўтаагрэсію і агрэсію да іншых: *Козел, ... робячы нядобрае, нібы помсціць за сваю гарбатасць.*

Перажыванне непаўнавартасці і гневу, які з яго вынікае, бачым і ў галоўнага героя: *Сучок змоўк... [у яго] постаці не было больш той сілы, якая так злавала Лецечку.* Такое ж пачуццё з прагай помсты абуджаецца, калі Лена Лаза, у якую Лецечка быў

закаханы, «зрабіла казу» – здрадзіла Лецечку з баксёрам Грыбам. На гэтых прыкладах можна бачыць, як пачуцці страху, пакінутасці, страты кампенсуюцца гневам і агрэсіяй.

У аповесці Віктар Казько закранае такую актуальную для людзей праблему, як не прыняцце ўласнай знешнасці. Апісанне магчымага «ідэальнага» Лецечкі, зробленае ў гумарыстычным ключы, выкрывае повязь стэрэатыпаў і эталонаў, навязаных грамадствам, і ідэалістычнага погляду на знешнасць, якія, на жаль, існуюць у мадэлі свету беларусаў: *здавалася, рымскі нос мог бы зрабіць хлопца прыгажунцом, але да носа патрэбны былі і цыганскія вочы, а яшчэ – курчавыя валасы, а не рэштка саломы са страхі.*

Яшчэ адна ахоўная псіхалагічная рэакцыя, уласцівая ахвярам гвалту і людзям, якія перажылі моцныя псіхалагічныя траўмы, – гэта схільнасць да ідэалізацыі пэўных вартых асоб ці падзей, скажэння і ідэалізацыі мінулага, сучаснага ці будучага. Гэта тлумачыцца тым, што рэальнасць настолькі жахлівая і балючая, што для псіхікі прасцей стварыць нейкі іншы вобраз, які магчыма прымаць і цярпець. Так, баба Зося ўяўлялася выхаванцам дзяццячага дому Ядвісяй, якая не можа забыцца пра Лабановіча, і гэтая таямнічасць і ўзвышанасць дапамагала расфарбаваць сумнае жыццё ў яркія колеры кахання, велічы, прыгод. Думаючы пра Лену, Лецечка *«любіў яе ўяўную і сапраўдную»*, а будучыня мроілася яму, як недасягальная тайна на краі зямлі.

Важным этапам на шляху ўсведамлення сябе як асобы і свайго месца ў грамадстве з’яўляецца праца з негатыўнымі ўстаноўкамі. У кагнітыўна-паводзінавай тэрапіі яны называюцца негатыўнымі кагніцыямі (negative cognition). На вялікі жаль, да сталага ўзросту юнакі і дзяўчаты часта не маюць уяўлення пра гэтыя ўстаноўкі, больш таго – лічаць іх непахіснымі каштоўнасцямі грамадства, парушэнне ці нават сумненне ў якіх вартае асуджэння.

Многія з такіх негатыўных кагніцый стагоддзямі захоўваюцца ў псіхалогіі народа. Некалькі разоў напрацягу аповесці мы сустракаем фразу *«мужчыны не плачуць»*, гэта нават быў дэвіз Лецечкі, хаця, як прызнаецца герой і як мы бачым з шэрагу эпизодаў, – *«плакаць-та ён не плакаў, але слёзы іншы раз цяклі», «плакаў і не ведаў сам, чаму плача»*. Колька быццам «выпрацоўваў

у сабе волю», аднак на самой справе – душыў эмоцыі, якія перапаўнялі яго, папялілі агнём болю знутры, вымушалі пакутаваць яго сэрца. *«Мужчыны не толькі не плачуць, але і не лгуць»*, – заяўляе Лецечка, і сам не аднойчы абвяргае пастаўленыя сабе рамкі, то ў час, калі слёзы цякуць самі сабой, то калі пачынае, саромеючыся сам сябе, хлусіць. Як бачым, у гэтых прыкладах адлюстроўваецца характэрная рыса НКС РЗУСЧ – тэндэнцыя да падаўлення эмоцыяў.

Яшчэ адна традыцыйная негатыўная ўстаноўка, прысутная ў карціне свету беларусаў, – рэпрэзентацыя інтымнай блізкасці як непрымальнай і грахоўнай. Гэтая праблема вельмі далікатна выяўляецца ў роздумах Лецечкі пра сваё нараджэнне, у яго пачуццях да Лены Лазы. Герой пытаецца ў самога сябе: *Чаму ж яму не сорамна было з'яўляцца, чаму не сорамна было бацькам?* І далей канстатуе, што гэта такая «завядзёнка», што ўсе ідуць *«на белы свет праз сорам, брыдоту»* [45].

Адчуванне сораму за сваё нараджэнне, за сваё існаванне – адна з самых балючых і траўматычных устаноўак, якія могуць стаць прычынай нават суіцыдальных паводзін падлеткаў. Цікава, наколькі псіхалагічна дакладна тонкі знаўца чалавечай псіхікі Віктар Казько выкрывае яшчэ адну ўстаноўку, якая вынікае з папярэдніх: *Не паспеў нарадзіцца, а ўжо нібыта пракляты кімсьці, за якія грахі?*

Такім чынам, пачуццё сораму (не звязанага з нейкім учынкам, як віна, але ўсеагульнага адчування сябе дрэнным, дэфектыўным) замацоўваецца за асобай амаль з самага нараджэння. Дастаткова прыгадаць вядомыя радкі *Бог няроўна дзеле, Дурны мужык, як варона, Кепска будзе* і інш., каб убачыць, што мастацкая літаратура дакладна зафіксавала «старажытную беларускую забаву» – стыдзіць, пакутаваць, цярпець, чакаць горшага.

Толькі ў працэсе мэтанакіраванага ўсведамлення наяўных у ментальнай прасторы нацыі негатыўных ірацыянальных устаноўак адбываецца выяўленне «негатыўных п а с л а н н я ў» мінулага, якія не заўжды адпавядаюць здароваму мысленню і часта падрываюць эмацыйны стан асобы, ствараюць умовы для замацавання разбуральных паводзін.

Беларуская фразеалогія і афарыстыка адлюстроўваюць замацаваныя ў этнапсіхалогіі народа негатыўныя і разбуральныя

ўстаноўкі, што характарызуюць гвалт, пакуты, боль, пачуццё недасканаласці як неад’емныя складнікі жыцця, а выражэнне ўласных інтарэсаў, жаданняў, імкненняў – як эгаізм, адсутнасць павагі і культуры: *Б’е – значыць любіць. Бог цярпеў і нам вялеў. Я – апошняя літара ў алфавіце. Будуць у цябе дзеці – пазнаеш.*

На думку лінгвістаў, фразеалагічны фонд мовы неабходна выкарыстоўваць для выхавання нацыянальнай культуры, паказу моладзі ўзору паводзін [29]. Мы прапануем перагледзець такі падыход, прааналізаваўшы традыцыйныя канцэпцыі мадэлей паводзін і эмоцый у беларускай мове з пункту гледжання сучаснай перспектывы развіцця псіхалагічнай свядомасці і адказнай камунікацыі.

Пры аналізе РЗУСЧ у мове часта выяўляецца нявызначанасць, супярэчлівасць пачуццяў, бо ў адзін і той жа момант чалавек можа адчуваць розныя эмоцыі, нават супрацьлеглыя, і прыняцце гэтай супярэчнасці як звычайнага стану, як прыкметы ўзрушанасці – надзвычай важнае для разумення псіхалагічных станаў асобы. Так, А. Носік апісвае «з’явы сінкрэтызму ў сферы эмацыянальна-пачуццёвай сферы, сумяшчэнне ў адной сэнсавай структуры розных прымет і адценняў, іх інтэграцыю, пэўную злітнасць і дыфузнасць» [71, с. 12].

На супярэчлівасць перажыванняў і поліфанічнасць пачуццяў звяртае ўвагу і Віктар Казько. Калі Кольку Лецечку далі імя, ён адчуваў кола супярэчлівых пачуццяў, якія перадалі яго бачанне жыцця ў дзіцячым доме: *І век гэты стаў самым доўгім і самым кароткім і самым шчаслівым у жыцці Лецечкі. Самым шчаслівым і... самым нешчаслівым.* Думаючы пра сваіх сяброў па ізалятарах, бабу Зосю і Захар’ю, Колька таксама адчувае супярэчлівыя пачуцці: *ён любіў, усіх любіў; любіў мурашак, хаця, даводзілася, і забіваў іх, душыў, калі яны траплялі пад рукі.* У эмацыянальных «арэлях» – ад нянавісці да любові, ад пяшчоты да агрэсіі – мы бачым прыкметы псіхалагічнай траўмы, праблемы ва ўсталяванні блізкіх адносін, страх прывязанасці і праблемы з даверам.

Пры аналізе супярэчлівых пачуццяў у мастацкім тэксце часта ўжываюцца антанімічныя пары: *жывыя і мерцвякі, сон і ява, сіла і слабасць* (боль і ўспаміны пра страту пазбаўляюць сілы, фізічная праца – крыніца сілы і рэсурс у пражыванні траўмы), *недаробкі і нармальныя, абыдзёнка і незвычайнасць, скруха і радасць.* Віктар Казько прапануе станоўчае прыняцце эмацыянальнай

варыятыўнасці: *Нельга жыць чымсьці адзіным, жыццё шырокае. Усё трэба ў памяці трымаць: і адчай, і надзею, і веру.*

Як сцвярджалася вышэй, пачуццё віны часта суправаджае траўму, асабліва траўму страты. Падчас, калі паліцай Калягін адказвае перад судом, адна з прысутных у зале жанчын, якая дзяўчынкай выпаўзла з-пад забітых людзей у хляве і адзіная ўратавалася, «прагне зразумець, чаму яна так рана пасівела». І далей – нечакана, і ў той жа час балюча прадказальна – мы чуем думкі жанчыны пра тое, што яна нібыта вінаватая «за тое, што на зямлі ёсць такія людзі, як Калягін»; «Без віны вінаваціць яна сябе, без віны... Дзядок, што засцярог яе сваім целам, загінуў...». Такі ж без віны вінаваты і Захар'я, які не можа прыняць несправядлівасць жыцця і смерці: *Чаму іх, а не мяне? Чаму я перажыў дзяцей сваіх, мо гэта паракранне мне, мо недагледзеў чагосьці... Калі Лецечка ідзе з залы суда ў свой «апошні шлях», ён адчувае віну перад сябрамі, якім можа прынесці непрыемнасці сваёй смерцю, сум і віна агортваюць яго сэрца: прыгнятала яго віна за тое, што яшчэ жывыя паліцэйскія, за тое, што яны натварылі на белым свеце.*

Чытаючы гэтыя радкі, мы мімаволі прыгадваем біяграфію аўтара, малая сястрычка якога загінула, калі яму было тры гады. І нават нягледзячы на малы ўзрост у тую цяжкую часіну, праз дзясяткі гадоў Віктар Казько скажа: *«Спалохаўся, вядома, уцёк. А сястра змерзла ў разбуранай хаце. І цяпер часта думаю, што неяк мог бы яе выратаваць, калі б таксама застаўся там»* [33, с. 29]. Усведамляючы прыроду траўмы, мы бачым, што віна заўчасна пасівелай жанчыны, віна Захар'і і Віктара Казько – гэта не сведчанне рэальнай віны за ўчынак, але сімптом велізарнай псіхалагічнай траўмы, бясконцага болю і страху, які выпаў на долю беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Разгледзеўшы асноўныя прыметы і наступствы псіхалагічнай траўмы на матэрыяле аповесці «Суд у Слабадзе» і вызначыўшы НКС іх пражывання ў ММП Беларусі, мы можам звярнуць увагу на спосабы тэрапіі траўмы і шляхі паляпшэння эмацыянальнага і псіхічнага стану, якія таксама захоўваюцца ў этнакультурным і этнапсіхалагічным вопыце грамадства, аднак часта не ўсведамляюцца і не выкарыстоўваюцца па прычыне недастатковай увагі і адсутнасці практыкі іх вербалізацыі.

У тэрапіі траўмы вылучаюць такія крокі, як стварэнне адчування бяспекі, пошук унутраных і знешніх рэсурсаў падтрымкі, цэлавасць, або ўсведамленне адчуванняў у цэле [60, с. 71–72]. Названыя этапы з'яўляюцца неабходнымі на шляху да ўсведамлення траўмы, яе асэнсавання з выкарыстаннем метамоў. Толькі праз усталяванне адносін даверу з людзьмі – Стасем, Козелам, Захар'ем і бабай Зосяй – і светам – яблыневым садам, сажалкай з рыбай, ветрам і сонцам – галоўны герой набывае магчымасць зірнуць у вочы свайму невымернаму болю, сутыкнуцца са знішчальнай глыбінёй чалавечых пакут і страты.

На прыкладзе эмацыйнага сталення галоўнага героя на працягу аповесці мы можам назіраць, як Лецечка выпявае да сустрэчы са сваімі жахлівымі ўспамінамі, якіх ён адначасова прагне і баіцца. Назіраючы за душэўнымі пакутамі Лецечкі ў зале суда, Віктар Казько дакладна і адназначна ўказвае на такі ахоўны псіхалагічны механізм, як адмаўленне (нежаданне ўсведамляць існаванне нечага непажаданага): *Імкненне спазнаць дарэшты тое жыццё і адмаўленне ад таго, што такое можа быць, адначасова жылі ў ім.*

Мімаволі Колька пачынае адчуваць «прываблівую духманасць жыцця і сваю ўласную прысутнасць у гэтым жыцці», ужо ў апошнія дні свайго жыцця, сутыкаючыся з успамінамі і перажываннямі, ён нібы наноў, а можа і ўпершыню ў жыцці, пачынае адчуваць радасць быцця: *Лецечка толькі здзіўляўся, як гэта раней ён жыў і не бачыў нічога гэтага, не шанаваў, не заўважаў.*

Толькі калі ў героя з'явілася адчуванне бяспекі і ўсталяваліся адносіны з людзьмі, узніклі падставы для далейшага разгортвання ўнутранай барацьбы – Лецечка вырашыў, што будзе хадзіць на суд над паліцаямі-эсэсаўцамі кожны дзень, «покуль не вызнае ўсё пра сябе і паліцэйскіх». Усвядоміўшы сваё існаванне, ён адчуў гатоўнасць да сустрэчы з некалі забытым невыносным болем. Да гэтай сустрэчы Колька Лецечка прыходзіць з разуменнем: *Была над ім у тую хвіліну вышэйшая сіла і гучаў яе голас: застацца, выседзець, прайсці праз усё дарэшты – добрае, мязотнае, але пакратаць сваімі рукамі, пачуць усё сваімі вушамі.* Гэта надзвычай важная выснова і парада аўтара для кожнага, хто сутыкнуўся з цяжкім перажываннем, траўматычнай сітуацыяй.

Уважлівы псіхалагічны позірк аўтара выхоплівае вырашальныя, пераломныя моманты ў працэсе эмацыйнага сталення Лецечкі: *Нябачны воку працэс ішоў у ім, і перашкодзіць, спыніць тое, што адбывалася ў ім, было немагчыма.* У той жа час моц прыхаваных пачуццяў аказалася разбуральнай, напрыканцы аповесці мы бачым, як цялеснае ўсведамленне траўмы, саматычныя адчуванні і ўспаміны здэкаў зруйнавалі Лецечку фізічна.

Боль успамінаў адгукаецца ў напоўненых сэнсам радках з аповесці, якія акрэсліваюць адну з яе галоўных ідэй і таксама канстатуюць адну з дамінант культурна-гістарычнай памяці беларускага народа: *дзеці, з'яднаныя адзіным лёсам, адзіным страшным маленствам, якога многія з іх, як і Лецечка, і не памяталі, а тыя, якія памяталі, не хацелі памятаць, хацелі пазбавіцца ад гэтай сваёй памяці, таму што жудасней за іх дзіцячыя ўспаміны на зямлі ўжо нічога не было, не магло быць... І хаця цяпер яму ўжо ніхто і нішто не пагражала, ён зразумеў, выразна адчуў, што не перажыве гэтага страху, жаху і крыку...*

Гэты надзвычай драматычны момант аповесці падводзіць чытача да пытання: ці варта было варушыць гэтыя ўспаміны? На яго няма правільнага адказу, але яно абуджае ўнутраны пошук апоры ў сабе, пошук варыянтаў выбару, у аснове якога ляжыць прага да жыцця. На працягу жыцця ў дзетдоме Колька Лецечка неаднаразова задаецца пытаннямі: *Адкуль ён такі? Навошта, дзеля чаго? Звычайныя пытанні, якія задаюць сабе падлеткі, аднак у кантэксце падзей, апісаных аўтарам, яны набываюць больш трагічнае гучанне. Для чаго жыў Лецечка? Чаму ён не загінуў падчас абстрэлу ці ў фашысцкім шпіталі?*

Можа, для таго, каб расказаць свету гэтую гісторыю, каб абудзіць у свядомасці дзяцей вайны тыя балючыя ўспаміны, без сустрэчы з якімі яны б былі асуджаны туляцца ўсё жыццё, не разумеючы, што засмучае і не дае ім спакою. А можа, для таго, каб даць нам урок эмацыйнага сталення, таго, як «прайсці праз усё дарэшты», сустрэўшыся з псіхалагічнай траўмай. У канцы аповесці Лецечка разумее: *Вялікая справа яму даручана... тымі забітымі... Ён павінен панесці з гэтага свету праўду аб жывых, як жывыя разлічваюцца за іх пакуты і смерць.*

На наш погляд, шлях эмацыйнага сталення галоўнага героя, яго вопыт перажывання жахлівых ваенных падзей можа стаць

матэрыялам для асэнсавання такіх праблем, як псіхалагічная траўма, дысацыяцыя, адмаўленне, комплекс віны, негатыўныя ўстаноўкі. На матэрыяле аповесці Віктара Казько нам удалося выявіць НКС светаадчування беларусаў, а саблівасці этнагістарычнага пражывання траўматычнага вопыту, сродкі і шляхі пазбаўлення ад траўмы.

У кантэксце трансфармацыі ММП Беларусі на матэрыяле мастацкага дыскурсу магчыма ажыццяўляць псіхаадукацыю, павышаць псіхалагічную свядомасць, выяўляць і трансфармаваць негатыўныя сацыяльныя ўстаноўкі, ствараць спрыяльныя ўмовы для самаразвіцця асобы, актуалізацыі крызісных перажыванняў і выяўлення магчымых шляхоў іх перапрацоўкі.

Сярод рэсурсаў, якія могуць выкарыставацца для трансфармацыі негатыўных уяўленняў пра сябе, свет і іншых, на першым месцы стаіць выяўленне негатыўных кагніцый (установак), іх крытычная ацэнка і замена пазітыўнымі кагніцыямі, выкарыстанне дакладнай метамовы для апісання ментальных і эмацыянальных працэсаў, пазбяганне крытыкі, ацэначнасці, зневажальнасці ў выказваннях пра сябе, свет і інш.

Завяршаючы аналіз камунікатыўна-прагматычнай спецыфікі РЗУСЧ у розных відах дыскурсу, неабходна звярнуць увагу на тое, што рост усвядомленасці, прыняцце эмоцый, усведамленне цэлавых і псіхічных рэакцый на знешнія і ўнутраныя падзеі паступова становяцца актуальнымі адзнакамі РЗУСЧ у беларускай мове. Імкненне разумець і агучваць уласныя эмоцыі і эмоцыі суб'ядніка пачынае ўспрымацца як натуральны складнік працэсу камунікацыі, а маўленне развіваецца ў кірунку больш дакладнага і падрабязнага апісання гэтага працэсу.

М. Гладко, аналізуючы рэпрэзентацыю «новай шчырасці» і чулінасці ў медыяпрасторы, сцвярджае, што «дыялагічныя жанры ... прапануюць аўдыторыі гатовыя шаблоны ўспрымання і перажывання прафесійных і жыццёвых падзей, якія траўміруюць» [24, с. 1]. Апісанне мінулых падзей, у тым ліку траўматычных, нацэлена на эмацыянае ўздзеянне на рэцыпіента праз «пагружэнне» яго ў эмоцыі адрасанта. На думку даследчыцы, «насычанасць медыятэкстаў эмацыяна, асобасна арыентаванымі тэмамі і канцэптамі прыводзіць да змены статусу шчырасці

і адчувальнасці з перыферыйных феноменаў на дыскурсаўтваральныя» [24, с. 1].

Такім чынам, нацыянальна-культурная спецыфіка РЗУСЧ у беларускай мове адлюстроўвае шэраг негатыўных устаноўак, якія склаліся ў выніку развіцця культуры і свядомасці нацыі, а таксама стварае асновы для іх усведамлення і трансфармацыі. На фоне гістарычнай траўмы і сацыяльных умоў у беларусаў замацавалася адчуванне непаўнаважнасці, негатыўныя ўстаноўкі пра сябе і свет, тэндэнцыя да падаўлення і адмаўлення эмоцый, кампенсацыя страху агрэсіяй, ідэалізацыя мінулага, сучаснага ці будучага, асуджэнне інтымнай блізкасці, пачуццё сораму, страх прывязанасці і блізкіх адносінаў.

Неабходнымі ўмовамі трансфармацыі мыслення з негатыўнага на пазітыўнае з'яўляецца адчуванне бяспекі, пошук унутраных і знешніх рэсурсаў, падтрымка акружэння і самападтрымка, прыняцце супярэчнасці пачуццяў, цэлавасць, а таксама выкарыстанне дакладнай метамоў для намінацыі і характарыстыкі ЗУСЧ.

Агучаныя ідэі могуць стаць падставай для новага погляду на некалі непахісныя, але разбуральныя ўстаноўкі ў мысленні і жыцці, створаць умовы для фарміравання псіхалагічнай культуры, эмацыйнай раўнавагі і паляпшэння псіхічнага здароўя беларусаў.

ГЛАВА 4

ТРАНСФАРМАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОЎНАЙ МАДЭЛІ СВЕТУ

4.1. Нацыянальна-культурная спецыфіка рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў мове

Актуальнасць даследавання НКС РЗУСЧ абумоўлена, па словах А. Залеўскай, «агульнай тэндэнцыяй розных навук ставіць культуру ў цэнтр тэарэтычных пастраенняў, так ці інакш звязаных з вывучэннем чалавека», прычым «запатрабаваныя даследаванні тэарэтычнага плана, накіраваныя на прагназаванне шляхоў развіцця мовы ў кантэксце культуры» [36].

Менталісцкі накірунак даследавання НКС звязаны з гіпотэзай Сепіра-Уорфа, тэорыяй семантычнага поля і моўнай мадэлі свету. Як слушна сцвярджае Н. Уфімцава, «вобраз свету – гэта дамінанта культуры» [105]. На думку І. Мухінай, НКС семантыкі лексічнай адзінкі выяўляецца праз яе адрозненне ад падобных па семантыцы адзінак іншай мовы, што ў кагнітыўнай лінгвістыцы можна ахарактарызаваць як «нацыянальна-культурныя асацыяцыі», свайго роду «дадатковыя сэнсы», якія не звязаны з дэнататыўным значэннем, уключаюць пазнавальныя і культурныя складнікі і выяўляюцца на ўзроўні лексікі, марфалогіі і сінтаксісу [68, с. 106–109; 10, с. 26–34]. У такім выпадку нацыянальна-культурныя асацыяцыі ўзнікаюць, калі «прадмет, працэс ці з’ява рэпрэзентуюць дадатковыя ідэі і ўвесь звязаны з ім комплекс ведаў чалавека» [11, с. 52].

В. Кабашнікава вылучае нацыянальна-культурныя семантычныя долі, «якія фарміруюцца ў межах пэўнай этнакультурнай і нацыянальна-моўнай агульнасці» [44]. Адною са сфер ММС, якая крышталізуе традыцыйныя асацыяцыі ў межах культуры, з’яўляецца фразеалогія.

Даследуючы адлюстраванне народных звычаяў, абрадаў і традыцый у саматычнай фразеалогіі беларусаў, Л. Кулік падкрэслівае, што ўнутраная форма саматычных фразеалагічных адзінак беларускай мовы «матывавана звычаямі, абрадамі і традыцыямі

беларускага народа», а самі адзінкі «ўяўляюць сабой своеасаблівыя мікратэксты, якія ўтрымліваюць розныя экстралінгвістычныя веды,... [што] дазваляе ўзнавіць этнакультурныя вобразы і асаблівасці менталітэту беларусаў» [51, с. 91].

Аналізуючы фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы, а таксама прыказкі, прымаўкі і афарызмы, айчынныя даследчыкі сцвярджаюць, што гэта сістэма звязана з рэчаіснасцю і адлюстроўвае традыцыйны, культурна абумоўлены менталітэт народа [63; 75].

Як сцвярджае А. Садоўская, «фразеалагічны матэрыял валодае багатым культуразнаўчым патэнцыялам і з'яўляецца ўнікальнай крыніцай ведаў пра духоўную культуру народа» [80], але вывучэнне НКС рэпрэзентацыі УСЧ недастаткова рабіць на матэрыяле лексікі і фразеалогіі, таму што ідыяідэнтнасць адлюстроўваецца значна больш шырока – у моўнай свядомасці і яе варыятыўнасці [36]. А. Залеўская падкрэслівае, што «паступова адбываецца свядомая пераарыентацыя даследаванняў з супастаўляльнага аналізу моўных сістэм на вывучэнне НКС рэальнага функцыянавання мовы і звязаных з ёю культурных каштоўнасцей і моўнай свядомасці» [36].

Акрамя фразеалагічнага фонду мовы, НКС РЗУСЧ адлюстроўваецца ў метафарычным мадэляванні. Прафесар В. Старычонак гаворыць аб вызначальным характары суадносінаў «мова і чалавек», падкрэсліваючы, што «мова і спосабы асваення чалавекам навакольнай рэчаіснасці» разглядаюцца як галоўныя элементы любой этнамоўнай культуры [88, с. 12]. Гэта свайго роду трыадзінства «чалавек – мова – культура» [15].

Метафары, якія адлюстроўваюць унутраны свет беларуса, маюць дачыненне да наймення ды характарызацыі пачуццяў, думак, разнастайных аспектаў камунікацыі. Такім метафарам уласцівыя антрапацэнтрычнасць, сінкрэтычнасць, анталагічнасць і шырокая прадстаўленасць у мове. У той час як метафары ўтвараюць свайго роду адлюстраванне каштоўнасцей і маральных нормаў этнасу ў мове, асновай для іх узнікнення служаць, як правіла, з'явы прыроды, прадметнай рэчаіснасці (у тым ліку паўсядзённага побыту), найменні разнастайных адцягненых паняццяў і культурных з'яў [143, с. 101].

У беларускай мове цела чалавека яшчэ са старажытнасці ўспрымаецца як храм духа; душа чалавека, яго памяць выступаюць

у якасці ўмяшчальнікаў пачуццяў і думак, таму прадуктыўным з'яўляецца перанос «будынак і яго часткі → душа, памяць і свядомасць»: *патаемныя сховы душы, тайнік сэрца, лабірынты памяці, памяць – цудоўная сховань*. Відавочна, што семантычная структура крыніцы матывацыі праектуецца на абазначаемае, высвечваючы семы 'прыхаванасць', 'тайнасць', у выніку чаго душа адлюстроўваецца як нешта патаемнае, а памяць – як сховішча інфармацыі. Экстэрыярызацыя пачуццяў, думак, свабода думкі і дзеяння метафарычна адлюстроўваюцца як выхад на паверхню, адкрыццё зачыненага (праекцыя «адтуліна ў будынку → выяўленне асобы»): *адчыніць аконне душы, даць выхад пачуццям, не знаходзіць аддушыны* [143, с. 102].

Найменні збудаванняў і частак будынкаў, што выкарыстоўваюцца для адмежавання чаго-небудзь, метафарычна пераасэнсоўваюцца як абазначэнні адасобленасці, адзіноты, ахоўных механізмаў псіхалогіі асобы (праекцыя «перагародка → адасобленасць, адзінота, непаразуменне»), а таксама апісання непаразуменняў, канфліктаў: *пакутлівая сцяна маўчання, бар'ер маўкліваасці, душа раскрыецца, калі між намі не будзе ніякіх перагародак*.

Недаступнасць перажыванняў і думак назіранню і імкненне чалавека даведацца, што адбываецца ў душы іншага, дае імпульс да ўяўлення працэсу доступу да ўнутранага свету чалавека як дарогі, шляху, сцежкі: *сцежка да сэрца, шукаць шлях да сэрца, знайсці дарогу да сэрца*. Беларускія полісеманты даволі часта актуалізуюцца ў падобных кантэкстах са станоўчай канатацыяй, што сведчыць пра тое, што для беларускай характэрна імкненне да збліжэння, усталявання эмацыянальнага кантакту з суб'ядзінкам [143, с. 102].

Словы, што называюць разнастайныя захворванні, іх праяўленні, а таксама з'явы і дзеянні, што ўключаюцца ў тэзаўрус хваробы, можна класіфікаваць на некалькі груп. Гэта найменні хвароб, сімптомаў хвароб, ран, парушэння функцыянавання органаў і сістэм, псіхічных адхіленняў. Полісеманты, якія абазначаюць хваробу наогул, звычайна называюць адмоўныя з'явы псіхалогіі чалавека, даюць ім негатыўную ацэнку: *хвароба душ, паталогія паводзін*. Карані такіх метафар ляжаць ва ўспрыманні захворванняў як парушэння суцэльнасці чалавека, яго спрадвечнага ідэальнага вобразу як нашчадка Бога. Яшчэ адным

тлумачэннем рэгулярнасці дадзенай мадэлі з'яўляецца схільнасць беларусаў да выразна негатыўнай ацэнкі неадпаведных норм паводзінаў і станаў.

Метафарычная мадэль «Прадмет», як правіла, канцэнтруе ўвагу на функцыянальным боку псіхалогіі чалавека, на прычынна-выніковых суадносінах. Сярод тыпаў і падтыпаў метафарычных пераносаў «прадметнай» сферы вылучаюцца: «яд → тое, што шкодна ўплывае на душэўны стан», «лекі → тое, што суцяшае, прыносіць заспакаенне», «адзенне, тканіна → падманлівая знешнасць», «прадметы вупражы, насілля і паляўнічыя рэаліі → тое, што абмяжоўвае свабоду», «бруд → амаральнасць, глупства, непатрэбнае», «след → адметная рыса характару, вынік псіхалагічнага ўздзеяння» і інш.

Цікава, што ў той час як метафары дадзенай групы звычайна не ўтвараюць прадуктыўных мадэляў з вялікай колькасцю праекцый, на іх аснове можна скласці цэлую энцыклапедыю побыту і заняткаў беларусаў – земляробства, жывёлагадоўля, паляўніцтва, ткацтва і інш.: *жарты – атрута старому сэрцу, спагада была самым неабходным і пажаданым лякарствам, словы былі лекамі, ланцуг пакуты, ярмо тугі, каханне – лёгкая прынада для сэрцаў, трапіць у сіло каханья.*

І. Мухіна сцвярджае, што «нацыянальна-культурныя асацыяцыі афармляюцца на аснове кагнітыўных працэсаў ... і выяўляюцца ў мове. Таму гэтыя кагнітыўныя працэсы можна вызначаць і апісваць у моўных тэрмінах, якія могуць выконваць ролю метамовы іх апісання» [68, с. 106–107].

Аналізуючы выяўленне нацыянальна-культурных асацыяцый, І. Мухіна называе экспліцытную і імпліцытную тэхнікі, першая з якіх даследуецца ў лінгвапрагматыцы і прадугледжвае вылучэнне ў значэнні нацыянальна-культурнага кампанента, які адпавядае пэўнаму канцэпту; імпліцытная тэхніка прадугледжвае выяўленне патэнцыяльных сем. Важна падкрэсліць, што «ступень вербалізацыі інфармацыі разглядаецца як адзін з важных параметраў дыферэнцыяцыі культур» [68, с. 109].

У псіхалінгвістычным кірунку даследавання НКС моўных адзінак улічваюцца прынцыпы актыўнасці суб'екта пазнання, дыхатаміі ўнутранага і знешняга, індывідуальнага і сацыяльнага, адзінства паняццяў і моўных структур, узаемасувязі моўнай і канцэптуальнай карціны свету. Вучоныя адзначаюць, што

нягледзячы на агульнасць і ўзаемасувязь мыслення і мовы, поўная адпаведнасць паміж кагнітыўнай базай і яе рэалізацыяй у мове недасягальная, а аксіялагічныя дамінанты культуры могуць развівацца і змяняцца [68, с. 111–112].

Згодна Я. Тарасаву, моўная свядомасць – гэта вобразы свядомасці, якія фарміруюцца і экстарыярызуюцца пры дапамозе моўных сродкаў, а маўленчыя зносіны «можна разглядаць як працэс сумеснага кіравання суразмоўцамі знешнімі і ўнутранымі камунікатыўнымі і посткамунікатыўнымі паводзінамі» [95]. Т. Ушакова прапануе тэрмін «маўленчая свядомасць» замест «моўная свядомасць» [108].

Пра экстарыярызацыю («овнешнение») кампанентаў культуры праз мову піша і Н. Уфімцава, якая сцвярджае, што «моўная свядомасць – апасродкаваны мовай вобраз свету той ці іншай культуры» [105], а вывучэнне канцэптуальнай карціны свету нацыі магчыма толькі праз вывучэнне яе ўвасаблення ў мове. В. Пішчальнікава падзяляе гэту думку і адзначае, што «мова выступае аб'ектам аналізу пры вывучэнні менталітэта, бо іншага спосабу выяўлення зместу псіхалагічных утварэнняў у нас няма» [76, с. 189].

Улічваецца не толькі ўплыў традыцыйнай культуры і вобразаў канцэптуальнай карціны свету, але сучасныя наратыўна-моўнай прасторы, якія, як міфалогіі Р. Барта, фарміруе канатацыі і асацыяцыі, што ўсвядомлена прасоўваюцца у розных сферах грамадства. Тут лагічна назваць тэрмін Ю. Сарокіна «ідыясемантыка», ці «ідыялагічная семантыка», пад якой навуковец меў на ўвазе «семантыку генезісу і ўзаемасувязі значэнняў, якія «надбудоўваюцца» над «тэхнічнай семантыкай» з улікам узаемадзеяння і ўзаемазалежнасці ідыялагічных і тэхнічных семантэм» [83].

І. Сцярнін вылучае розныя макракампаненты НКС: нацыянальна-культурная спецыфіка (выяўляецца ў безэквівалентнай лексіцы), нацыянальна-канцэптуальная (выяўляецца ў нематываваных лакунах), нацыянальна-эмацыянальная (выяўляецца ў канатацыйных адрозненнях) і нацыянальна-моўная (адлюстроўвае адрозненні паміж мовамі, не матываваныя культурай) [91].

НКС РЗУСЧ у беларускай мове выяўляецца ў супастаўленні з іншымі мовамі¹⁴. Так, у псіхалагічным метафарыконе беларускай і англійскай моў рэгулярнымі з'яўляюцца наступныя мадэлі: «агонь → страснасць», «бурныя прыродныя з'явы → інтэнсіўныя эмоцыі», «зараджэнне жывых арганізмаў → узнікненне пачуццяў, думак», «фізічнае ўспрыманне → эмацыянальная ацэнка» (сінестэзія), «фізіялагічныя працэсы і станы → псіхічныя працэсы і станы», «фізічнае ўздзеянне → псіхалагічнае ўздзеянне».

Спецыфіка беларускіх і англійскіх метафар УСЧ выяўляецца на ўзроўні структуры слова, семантыкі метафар, іх канатацыйнага патэнцыялу і кантэкставай спалучальнасці і абумоўлена як лінгвістычнымі, так і лінгвакультуралагічнымі фактарамі.

Для англійскіх метафар з агульным значэннем 'інтэнсіўнае праяўленне пачуццяў' характэрна негатыўная канатацыя (выяўляецца ў пераважнай спалучальнасці такіх метафар са словам *anger*, *rage* 'гнеў'), што сведчыць пра негатыўныя адносіны да бурнага выяўлення эмоцый: *a breakout of hostilities*, *a, an explosion of anger*, *she felt a flare of anger within her*, *a flare-up between the two countries*, *an angry outburst from the public* 'успышка жорсткасці, выбух гневу, яна адчула полымя гневу ўнутры, успышка паміж дзвюма краінамі, гнеўная успышка з натоўпу' (намінатыўная метафара).

У беларускай моўнай культуры сема 'інтэнсіўнасць' не надае метафары строга негатыўную канатацыю, таму метафары, якія абазначаюць бурнае праяўленне пачуццяў, ужываюцца для характарызацыі як адмоўных, так і станоўчых пачуццяў: *прыліў злосці*, *наплыў радасці*, *разліў пяшчоты*, *усплёск эмоцый*, *хваля абурэння*, *сэрца захліснула пяшчотная хваля*.

Асаблівасцю англійскага псіхалагічнага метафарыкону выступае наяўнасць значнай колькасці метафар, якія называюць ці характарызуюць раптоўны смех (генітыўныя канструкцыі са словам *laughter* 'смех'): *bark*, *burst*, *fit*, *gale*, *hoot*, *howl*, *roar*, *spasm*, *splurt* 'брэх, прыпадак, рык, спазм'. Неабходна адзначыць, што канцэпт *смех* з'яўляецца культурна маркіраваным для англійскай мовы.

Для беларускай і англійскай моў агульнай з'яўляецца тэндэнцыя абазначэння праяўлення пачуццяў у позірку, выразе твару метафарамі «светлавой» падгрупы: *урачыстае ззянне на*

¹⁴ Апублікавана ў артыкуле «Лінгвакультуралагічныя аспекты метафарычнай рэпрэзентацыі псіхалогіі чалавека ў беларускай і англійскай мовах» [142].

твары, сухі рашучы **бляск** у вачах, **яснасць** позірку, а **beam of satisfaction**, а **glint of excitement in his eyes**, the scathing **glitter in her eyes** 'прамень задавальнення, водбліск хвалявання ў яго вачах, з'едлівы бляск у яе вачах'. У залежнасці ад кантэксту метафары **бляск**, **блісканне** могуць набываць адмоўную канатацыю, у такім выпадку іх эквівалентам з'яўляецца слова *glare*, якое мае адно метафарычнае значэнне 'пранізлівы гнеўны позірк': *to give a glare of contempt* 'зірнуць з пагардай'.

Пачуццё шчасця, задаволенасці і яго праяўленне ў выразе твару, позірку перадаецца метафарами зьянне, святло, *glow*, *radiance*: на твары прабівалася **святло радасці**, *to leave with a glow of pride*, the **radiance of the bride's smile** 'сыходзіць, зьяючы гонарам, зьянне ўсмешкі нявесты'. Неабходна адзначыць, што спалучальнасць разглядаемых метафар са словамі *позірк*, *вочы* з'яўляецца характэрнай для абедзвюх моў, а са словам *твар* – пераважна для беларускай, што выяўляе пэўныя абмежаванні, якія накладвае англа-саксонская культура на невербальнае праяўленне пачуццяў, асабістых думак чалавека (параўн.: *пробліск і ray*, зьянне і *glint*, *glitter*).

На аснове аналізу ілюстрацыйнага матэрыялу да разглядаемых метафар можна зрабіць выснову, што ў англійскай мове *gleam*, *glow* 'зьянне' ўжываюцца ў сітуацыі апісання поспеху чалавека, яго дасягненняў, скіроўваюць увагу на вынік дзеяння, у той час як Тлумачальны слоўнік у апісанні слоў зьянне, святло падае кантэксты ўнутранага задавальнення, радасці (прыклады гл. вышэй), у цэнтры ўвагі знаходзяцца перажыванні чалавека [100].

Для характарызацыі праяўлення пачуццяў у позірку ў беларускай мове выкарыстоўваецца спецыфічны перанос «гарэнне, святло → праяўленне інтэнсіўных пачуццяў у позірку, выразе твару»: **палкасць гарачых вачэй**, *вочы свяціліся агнём*, **рашучы бляск у вачах**, **водбліск кахання ў вачах**, *урачыстае зьянне на твары*, **святло радасці на твары**. Метафары сінестэтычнай мадэлі дэманструюць станоўчую ацэнку эмацыянальнага збліжэння з суб'яднікам у беларускай моўнай культуры. Гэта асаблівасць выяўляецца і ў іншых метафарах УСЧ: *знайсці дарогу да сэрца*, **ключ да сэрца**, *адчыніць аконне душы*, *адкрыць куточак сваёй душы* і інш.

Супастаўленне «тэмпературных» метафар сінестэтычнай сферы выяўляе адрозненне ў аптымальнай «тэмпературы пачуццяў». *Гарачыня* ўспрымаецца як праява абурэння, празмернай эмацыянальнасці ў англійскай мове і мае станоўчую канатацыю ў беларускай: **жар** сэрца, натхнення **жар**, *to take heat out of disputes, the heat of rage* 'патушыць жар спрэчак, полымя гневу'.

У функцыі характарызацыі метафары УСЧ даволі часта выступаюць у генітыўных канструкцыях, дзе яны характарызуюць пэўны псіхічны стан ці працэс, напрыклад: **жар** кахання, **усплёск** эмоцый, **дыяпазон** ведаў; *a stab of envy, a flash of inspiration, a prickle of excitement* 'укол зайздрасці, успышка натхнення, укол хвалявання'. Супастаўленне больш шырокага кантэксту выяўляе тыпалагічнае адрозненне беларускага і англійскага метафарыкону. Так, метафары УСЧ у беларускай мове актуалізуюцца ў канструкцыях са словамі *душа, сэрца*, дзе перажыванне ўспрымаецца як частка ўнутранага свету чалавека і выносіцца ў цэнтр увагі: **Міно́р** у душы. *Замілаванасць* сціснула сэрца **абцугамі**. **Агонь** нянавісці *рваў сэрца на кавалкі*. **Боль і горыч** ахапілі сэрца. Для англійскіх узуальных метафар УСЧ нехарактэрна спалучальнасць са словамі *soul, heart* 'душа, сэрца' і тыповай з'яўляецца канструкцыя *to feel a [метафара] of [найменне эмоцыі]* 'адчуваць ... чагосьці', прычым у цэнтр увагі, як правіла, вылучаецца сам чалавек, а тое ці іншае пачуццё ці стан выступаюць аб'ектам яго перажывання: *She felt a prick of resentment. She felt a flare of anger within her. He had killed her in a fit of jealous rage* 'Яна адчула ўкол крыўды. Яна адчула ў сабе ўспышку гневу. Ён забіў яе ў парыве рэўнасці'.

Супастаўленне метафар дапамагае выявіць заканамернасці метафарычнага мадэлявання УСЧ у мовах, асаблівасці кантэкставай актуалізацыі метафарычных значэнняў, выпадкі несупадзення пераноснага значэння пры эквівалентным першасным (напрыклад, *калючка – prickle, мімікрыя – mimicry*), а таксама пары метафар з адрозным першасным і эквівалентным метафарычным значэннем (напрыклад, *шалупінне – chaff, цяга – gravitation, шыльда – façade, самародак – starch*).

Такім чынам, агульнасць метафар УСЧ у беларускай і англійскай мовах абумоўліваецца наяўнасцю лексіка-семантычных універсалій і адлюстроўваецца ў супадзенні асноўных мета-

фарычных мадэлей псіхалогіі чалавека («Прырода», «Прадмет», «Чалавек», «Працэсы і адносіны»), а таксама ў эквівалентнасці метафар з тоесным першасным (неметафарычным) значэннем.

Спецыфічнасць семантыкі і функцыянавання метафар УСЧ абумоўлена лінгвістычнымі і этнакультурнымі фактарамі і выяўляецца пры супастаўленні адпаведных метафарычных праекцый. Спецыфіка псіхалагічнага метафарыкону беларускай мовы заключаецца ў наяўнасці метафар, якія станоўча характарызуюць эмацыянальнае збліжэнне з суб'яднікам і ў актуалізацыі метафарычных канструкцый, якія сведчаць пра атаясамліванне перажывання з «унутраным чалавекам». Асаблівасцю англійскага псіхалагічнага метафарыкону з'яўляецца пераважна негатыўная канатацыя метафар з семай 'інтэнсіўнасць', а таксама актуалізацыя метафарычных канструкцый, якія сведчаць пра дыстанцыраванне эмацыянальнага вопыту.

Як сведчыць аналіз і сістэматызацыя метафар УСЧ, сфера крыніцы матывацыі адлюстроўвае асяроддзе існавання беларускага этнасу – ад прыроды і побыту да абраднасці і сацыяльнай сферы. У той жа час у люстэрку метафар мы бачым вобраз беларуса, для якога характэрна атаясамліванне перажывання з «унутраным чалавекам», станоўчая ацэнка эмацыянальнага збліжэння з суб'яднікам, імкненне да негатыўнай ацэнкі не адпаведных норм паводзінаў [143, с. 102]. У наступных раздзелах мы звернем увагу на тое, як актуалізацыя катэгорыяльнай семантыкі аб'етнасці ўплывае на ўспрыманне і апісанне пачуццяў і эмоцый.

У той час, як большасць кампанентаў НКС абумоўлены этнакультурнымі і канцэптuallyнымі з'явамі, некаторыя макракампаненты НКС выяўляюцца ў сферы маўлення і тлумачацца лінгвістычнымі фактарамі. Напрыклад, у беларускім псіхалагічным метафарыконе шмат метафар, якія маюць фанетычныя ці марфемныя варыянты: *слата*, *слота*, *іскра*, *іскарка*, *іскрачка*, *іскрынка*. У англійскай мове больш шырока прадстаўлены дэрываты дзеясловаў, назоўнікаў і прыметнікаў, якія, як правіла, становяцца квалітатыўнымі і акцыянальнымі метафарамі што тлумачыць прадуктыўнасць метафарычных праекцый тыпу «жывёла → якасць асобы ('sheepy', 'wormy', 'foxy', 'ratty'), – 'авечы, слімачцы, лісіны, крысіны' – пра характар чалавека), «фізічнае

ўздзеянне → псіхалагічнае ўздзеянне» (*jab, jolt, knock, lash* ‘удар, штуршок’) і інш.

Спецыфіка рэпрэзентацыі ЗУСЧ у беларускай мове можа вызначацца праз супастаўляльны аналіз паралельных тэкстаў (тэкстаў аднаго стылю на аднолькавую тэматыку) у розных мовах. Так, напрыклад, у артыкуле «Shine out of Darkness: Metaphorical Image of Belarus in English Tourist Discourse» ‘Святло з цемры: Метафарычны вобраз Беларусі ў англамоўным турыстычным дыскурсе’, аналізуючы метафарычны вобраз Беларусі ў англамоўным турыстычным медыядыскурсе, мы выявілі несупадзенне ў рэпрэзентацыі нацыянальнага вобраза Беларусі ў айчынных і замежных інтэрнэт-крыніцах, накіраваных на прыцягненне турыстаў у краіну [176].

Цікава, што ў той час, як вобразы «краіна блакітных азёраў», «лёгкая Еўропы», «векавыя лясы», «некранутая прырода» сустракаюцца амаль на ўсіх турыстычных медыярэсурсах, створаных у Беларусі (як на беларускай, так і на англійскай мовах ў перакладзе), яны даволі рэдка выкарыстоўваюцца ў замежных англамоўных апісаннях экскурсій па Беларусі [176].

Прэзентацыя Беларусі як турыстычнай дэстынацыі ў англамоўных замежных крыніцах часта даецца праз «адмаўленне»: часам прасцей сказаць, чым Беларусь НЕ з’яўляецца, чым што яна ёсць. Гэта азначае, што сучасная Беларусь «нівелюе выцвілыя стэрэатыпы» – гэта ўжо не тая краіна, якой была раней, – і гасцей запрашаюць у краіну, каб самім зрабіць выснову, якая яна ёсць насамрэч [176].

На аснове аналізу вобразаў Беларусі ў англамоўным турыстычным медыядыскурсе мы робім высновы пра асноўныя з іх: святло з цемры, выжыўшая, адраджаецца, абвяргае стэрэатыпы. Разгледзім прыклады стварэння гэтых вобразаў больш дэталёва: **isolation** (*landlocked, standing still, isolated, lonely*), **light out of darkness** (*used to be shady and grey, is thought to be dull but it is not, insight, enlightenment, light, amber lighting, shine brighter*), **survivor** (*misfortune struck again in 1986, profound imprint, seismic shifts*), **enliven** (*evolve, growing, booming, thriving, blossoming, pop up*), **subverting stereotypes** (*the old town isn’t old at all, bohemian fusion, jazzed up*) **‘ізаляцыя** (*не мае выхаду да мора, стаіць самотна*), **святло з цемры** (*раней была пахмурнай і шэрай, лічылася сумнай, але гэта не так, прасвятленне, святло, бурштынавы бляск, ззяе*

ярчэй), *выжыўшая* (няшчасце зноў скаланула ў 1986, глыбокі адбітак, сейсмiчныя зрухі), *ажывае* (развівацца, расці, квітнець, буяць, нараджацца) і *абвяргае стэрэатыпы* (стары горад зусім не стары, багемны ф'южн, зухаватая)' [176].

Беларусь існуе ва ўмовах білінгвізму, калі пры ўзаемадзеянні блізкароднасных моў у выніку запазычанняў можа ўзнікаць інтэрферэнцыя метафарычных мадэляў. Такая з'ява прыводзіць да замацавання ў мове-рэцыпіенце дзвюх сінанімічных лексем, першасныя значэнні якіх супадаюць, а метафарычныя – не.

Супастаўленне ЛСВ *гусеніца* і *вусень* у беларускай мове¹⁵, выяўляе, што ў запазычаным слове (пра частку бронетэхнікі) выкарыстоўваецца калька з рускай мовы *гусеніца*, а слова *вусень* утварае два пераносныя значэнні ў беларускай мове – адно для намінацыі чагосьці, знешне падобнага да гусеніцы, другое – для характарызацыі чалавека: *Гусеніцы танка; За акном, лязгаючы гусеніцамі, адзін за адным ішлі на раскарчоўку зарасніку трактары; парламенцкія вусені; Ды лопне вусень ненаядны!* (Я. Колас).

Аналіз пары *сцяргвятнік – груган* у беларускай мове пацвярджае выяўленую заканамернасць. Назоўнік *сцяргвятнік* у значэнні 'самалёт-знішчальнік' запазычаны з рускай мовы (відавочна, у перыяд ВАВ); у беларускай мове ёсць слова *груган*, якое з'яўляецца адпаведнікам слова *стервятник* у рускай мове і, лагічна, утварае адпаведнае ўніверсальнай рэгулярнай мадэлі метафарычнае значэнне 'прагны чалавек' (для ацэначнай характарыстыкі чалавека або групы людзей): *На шыях народных селі груганамі* (Я. Колас); *груганамі наляцелі* (К. Акула); *Міністэрскі партфель Ласоўскі забраў себе, груганом наляцеўшы на яго з Вільні* (А. Лойка) [114].

Аналагічны працэс «расшчаплення» значэнняў і інтэрферэнцыі М-мадэляў назіраем у функцыянаванні пары ЛСВ *вутка – качка* ў беларускай мове: *Газетная вутка; Дзе табе лятаць, качар!* (А. Курэйчык); *Вутка падсадная ты, вось хто!* (П. Місько); *Аднак гэта – газетная качка («Звязда»); Гэта газетная «качка» доўга блукала ў нашай краіне («Звязда»)*. Як бачым, неўпарадкаванасць выкарыстання ўласна беларускага слова ў метафарычным значэнні 'ілжывыя сенсацыйныя плёткі', аналагічным запазы-

---

¹⁵ Апублікавана ў артыкуле «Типологические особенности универсальных номинативных зооморфных метафор» [114].

чанню, прыводзіць да таго, што часам слова бярэцца ў двукоссе [114].

Апісаны намі працэс можа прыводзіць да таго, што калькіраванне адбываецца з парушэннем правілаў мовы, у выніку чаго калькі замяняюць уласна беларускую лексіку, як, напрыклад, сведчыць наступны прыклад з сеціва: *Каб сагрэць пальцы і рукі, засуньце іх пад мышкі. У беларускай мове павінна выкарыстоўвацца літаратурнае слова паха: Хлапчук падняў вопратку, моўчкі надзеў шапку, узяў пад паху халацік і знік за дзвярыма.*

Маўленчая рэпрэзентацыя эмоцый мае агульныя рысы, абумоўленыя антрапанімічным характарам мовы і арыентацыйнымі ўяўленнямі чалавека, аднак ёсць і спецыфічныя спосабы рэпрэзентацыі і – як вынік – пражывання эмоцый, якія замацоўваюцца ў пэўнай культуры ў залежнасці ад яе гісторыі, сацыяльнай абстаноўкі, каштоўнасцей і інш.

Для вызначэння нацыянальна-культурнай спецыфікі рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў беларускай мове можна звярнуцца да вымярэнняў і тыпаў культуры, апісаных Г. Хафстэдэ і Р. Льюісам. На нашу думку, у сістэме каардынат вымярэнняў культуры Г. Хафстэдэ для беларусаў характэрная феміннасць культуры, гэта значыць, што на першае месца мы ставім іншага чалавека, добрыя ўзаемаадносіны, дабрабыт і лад у сям'і, а не дасягненні любымі сродкамі, матэрыяльныя здабыткі, прасоўванне ўласных інтарэсаў – як гэта адбываецца ў маскулінальнай культуры.

Што да тыпалогіі культур Р. Льюіса, мы лічым, што беларуская культура з'яўляецца ўнікальнай у тым сэнсе, што яна мае рысы як мультыактыўных культур, так і рысы рэактыўнай культуры, якую рэпрэзентуюць азіяцкія нацыі. Рэактыўнасць, невысокая ступень дэманстрацыі сапраўдных пачуццяў, разважлівасць і памяркоўнасць у прыняцці рашэнняў, моцная апора на традыцыйныя ўяўленні і каштоўнасці – гэта агульныя з усходнімі рэактыўнымі культурамі рысы беларусаў.

Шэраг гістарычных фактаў пацвярджае, што талерантнасць, цяроўнасць і рахманнасць былі стратэгіяй выжывання, даступным спосабам захавання ідэнтычнасці і беларускай нацыі. На нашу думку, можна гаварыць пра свайго роду «латэнтную

ідэнтычнасць», якая выяўляецца ў вызначэнні беларусаў сваёй нацыянальнай прыналежнасці і роднай мовы.

Так, згодна з вынікамі перапісу насельніцтва Беларусі ў 2019 годзе, беларусамі лічаць сябе 84,9 % насельніцтва (у папярэднім перапісе – 81,2 %); беларускую мову называюць роднай 54 % грамадзян, з іх размаўляюць на беларускай мове 48 %. Агульная доля грамадзян Беларусі, якія размаўляюць на беларускай мове, складае 26 % [22]. Мы бачым, што палова беларусаў, якія лічаць беларускую мову роднай, не размаўляюць на ёй, аднак гэта не перашкаджае ім ідэнтыфікаваць менавіта яе як родную.

На жаль, аб'ём даследавання не дазваляе больш падрабязна спыніцца на выяўленні названых намі рысаў культуры, аднак мы лічым, што такія даследаванні на базе моўнага матэрыялу і дыскурс-аналізу могуць значна пашырыць наша разуменне НКС РЗУСЧ у мове і дапамагчы сфармуляваць больш глыбокія вывады пра шляхі трансфармацыі ММП Беларусі.

4.2. Аспекты катэгарызацыі ўнутранага свету чалавека ў найўнай і навуковай карціне свету

Маючы даволі вялікі размах выбаркі і ўяўленняў пра анталогію беларускай ММС, сучасныя лінгвісты, як правіла, засяроджваюцца на тым, што азначаюць метафары ці словы і якія паняцці яны рэпрэзентуюць, а пытанне трансфармацыі ММС пад уздзеяннем лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў застаецца па-за сферай разгляду.

Вызначэнне межаў паняццяў «эмоцыі» і «пачуцці» ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, а таксама выяўленне спецыфікі спалучальнасці і канатацыйнай афарбоўкі гэтых слоў на матэрыяле сучасных слоўнікаў і Нацыянальнага корпусу беларускай мовы можа дапамагчы зразумець НКС РЗУСЧ.

Складанасць размежавання паняццяў эмоцый і пачуццяў канстатуецца ў межах псіхалогіі, сацыялогіі і лінгвістыкі, тым не менш на аснове абагульнення асноўных вывадаў названых навук, а таксама супастаўляльнага аналізу слоўнікавых значэнняў можна вылучыць пэўныя прыкметы і паводле іх размежаваць гэтыя паняцці, а таксама сфармуляваць класіфікацыю, якая

дазволіць структураваць сферу УСЧ, выкарыстоўваючы першасныя (неметафарычныя) намінацыі яе з'яў.

Л. Сталярэнка канстатуе: «Пачуцці – вышэйшы прадукт культурна-эмацыйнага развіцця чалавека, звязаны з навакольнымі прадметамі культуры, відамі дзейнасці і людзьмі. Пачуцці – больш устойлівыя псіхічныя станы ў параўнанні з эмоцыямі, якія выказваюць устойлівыя адносіны да аб'ектаў (рэальных або ўяўных)» [92, с. 246].

У энцыклапедычным артыкуле [56] азначэння пачуццям не даецца, але прыводзіцца адсылка да артыкулаў пра эмоцыі і афекты. Эмоцыі – гэта «псіхічныя працэсы і станы, якія адлюстроўваюць суб'ектыўную ацэнку і адносіны» [56], яны больш працяглыя па часе і могуць выклікацца не абавязкова самой падзеяй, але ўспамінамі пра яе.

Зварот да акадэмічных азначэнняў разглядаемых паняццяў з пазіцыі псіхалогіі выяўляе сінанімічнасць паняццяў «эмоцыі» і «пачуцці» і супрацьстаўленне іх афектам. Так, афект вызначаецца як «моцная кароткачасовая рэакцыя эмацыйнага характару, якая суправаджаецца зменамі ў фізіялагічным стане» [56]. Гэта, як правіла, імгненная рэакцыя на нечаканую сітуацыю, непадуладная кантролю, падобная да інстынктаў.

У тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы *эмоцыя* азначаецца як 'душэўнае перажыванне, пачуццё': *Эмоцыя радасці*. Таксама прыводзіцца і размоўнае значэнне (метанімічнае) – 'знешняе праяўленне пачуццяў, перажыванняў': *Чалавек эмоцый, Шыковіч не стрымаўся – і ўголас вылаяўся, калі прачытаў гэта (І. Шамякін)* [100]. *Пачуццё* азначаецца як 'здольнасць перажываць, усведамляць, разумець што-н. на аснове адчуванняў, уражанняў', а таксама 'каханне, прыхільнасць' (гіпанімічнае значэнне): *пачуццё годнасці, пачуццё гумару* [100].

На падставе абагульнення разгледжаных азначэнняў можна канстатаваць, што ў навуковай карціне свету афекты супрацьпастаўляюцца эмоцыям і пачуццям на падставе працягласці і ўсвядомленасці (кантролю). Важнасць адмежавання ўсвядомленых і неўсвядомленых станаў падмацоўвае той факт, што ў заканадаўстве некаторых краін можа быць прадугледжана

змякчэнне прысуду асобам, якія ажыццявілі крымінальныя ўчынкі ў стане афекту¹⁶.

Аналіз азначэнняў разглядаемых паняццяў у Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы [100] выяўляе прыкладна такую ж карціну. Афект вызначаецца як 'праяўленне моцнага нервовага ўзрушэння': *у стане афекту, забіць у афекце. Эмоцыя атаясамліваецца з пачуццём нават у самім лексікаграфічным апісанні: эмоцыя – гэта пачуццё, перажыванне чалавека. Таксама эмоцыяй называецца знешняе праяўленне пачуццяў: эмоцыя радасці, эмоцыя гневу.*

Пры тым што пачуцці і эмоцыі атаясамліваюцца, у мове больш распаўсюджана слова *пачуцці*, што пацвярджаецца наяўнасцю ў яго чатырох значэнняў (чацвёртае з'яўляецца метанімічным, яго мы не прыводзім): 1) Псіхічныя працэсы перажывання чалавекам сваіх адносін да навакольнага свету. 2) Псіхічны стан або фізічнае адчуванне чалавека. 3) Знешняе праяўленне душэўнага пад'ёму, усхваляванасці [100].

У ММС слова *афекты* ўжываецца не так шырока, а супрацьпастаўленне ўсвядомленасці і неўсвядомленасці рэалізуецца праз бінарную апазіцыю «эмоцыі – пачуцці». Суадносіны эмоцый і пачуццяў у навуковай і моўнай карціне свету прадстаўлены ў табліцы 4.1. Можна заключыць, што ў ММС эмоцыі набліжаюцца да афектаў, аднак звязаны з ацэнкай сітуацыі як станоўчай і пажаданай ці адмоўнай і непажаданай. Пачуцці, у сваю чаргу, канцэптуюцца як працяглы, сталы працэс, які характарызуецца ўсведамленнем адносінаў да пэўнага чалавека ці з'явы.

Табліца 4.1

Суадносіны паняццяў *афект, эмоцыі, пачуцці* ў навуковай і моўнай карціне свету беларусаў

Карціна свету	Эмацыйныя станы		
	Некантралюемыя		Усвядомленыя
Навуковая	афекты		эмоцыі пачуцці
Моўная	афект	эмоцыі	пачуцці

Цікава, што ў Тлумачальным слоўніку тэрмінаў педагогікі, псіхалогіі, дэфекталогіі [1] не прыводзяцца азначэнні паняццяў «эмоцыя», «пачуццё», аднак у артыкулах слоўніка яны прысутнічаюць, напрыклад: *Настроі прынята адрозніваць ад*

¹⁶ Апублікавана ў артыкуле «Катэгарызацыя эмоцый і пачуццяў у моўнай мадэлі свету беларусаў» [141].

афектаў, пачуццяў і эмоцый. Ёсць і тэрміны-калькі, напрыклад, атыцюд (ад англ. attitude – адносіны да чаго-н.): пачуццяў, атыцюдаў, стэрэатыпаў [1].

Аналіз выбаркі з Нацыянальнага корпусу беларускай мовы [9] паказвае, што катэгарызацыя эмоцый, пачуццяў і думак у ММС беларусаў адпавядае аб'ектыўным прыметам названых паняццяў у навуковай карціне свету. Пры гэтым думкі і пачуцці як усвядомленыя перажыванні супрацьпастаўляюцца эмоцыям як некантралюемым рэакцыям. Менавіта таму і самі эмоцыі, і іх праяўленне ў большасці выпадкаў характарызуюцца негатыўна, у той час як пачуцці і думкі лічацца станоўчымі і дазволенымі.

На аснове сістэматызацыі выбаркі мы бачым, што ў 55 % выпадкаў праяўленне і наяўнасць эмоцый характарызуецца негатыўна, у 35 % выпадкаў эмоцыі і іх апісанне маюць станоўчую канатацыю, у 10 % выпадкаў канатацыя нейтральная. Спалучальнасць слова *эмоцыі* выяўляе спектр ацэнак, уласцівых для моўнай мадэлі свету: *сцішыць лавіну эмоцый, не давай волю эмоцыям, кіраваць і стрымліваць эмоцыі, не паддавацца першым эмоцыям, хопіць эмоцый, без лішніх эмоцый, хаваць эмоцыі.*

Відавочна, што асуджаецца не столькі наяўнасць эмоцый, што было б нелагічным пры немагчымасці іх кантраляваць, а менавіта іх праяўленне ў фізічным і сацыяльна-псіхалагічным плане. Вельмі рэдка сустракаюцца кантэксты са станоўчай канатацыяй: *час благаславёных эмоцый, канцэнтрацыя розуму і эмоцый, даў яму новую эмоцыю.*

У выбарцы са словам *пачуццё* карціна адваротная: пераважная большасць кантэкстаў сведчыць пра станоўчую ацэнку наяўнасці і праяўлення пачуццяў: *радаснае пачуццё, пачуццё выкананага абавязку, ні з чым не параўнальнае пачуццё, пачуццё годнасці, пачуццё меры, нязведанае добрае пачуццё.*

Прыкладна аднолькавы працэнт (менш за палову ад агульнай колькасці) кантэкстаў з нейтральнай і негатыўнай канатацыяй: *прыкрае пачуццё, ганебнае пачуццё, новае пачуццё.* Даволі часта пачуцці апісваюцца канкрэтна, называючы ці эмацыйны стан, ці сацыяльную пазіцыю: *пачуццё дружбы, пачуццё радасці, пачуццё крыміналу, пачуццё абурэння, пачуццё этнічнай салідарнасці, пачуццё перавагі, пачуццё пяшчоты і страсці.*

Можна канстатаваць наяўнасць наступнай карэляцыі: калі ўжываецца слова *эмоцыі* (ці нават *пачуцці*), але самі эмоцыі не

называюцца (няма залежных слоў, якія раскрываюць семантыку), гаворка ідзе пра непадуладныя кантролю эмоцыі, афекты (чалавека «перапаўняюць эмоцыі», якія складана вызначыць). Калі ж эмоцыя называецца – абурэннем, захапленнем, радасцю – яна пераходзіць у катэгорыю пачуццяў. Гэта значыць, што некантралюемая эмоцыя, якую вызначылі і назвалі, пераходзіць у катэгорыю ўсвядомленых – а значыць, становіцца пачуццём – эмоцыяй, прапушчанай праз розум і свядомасць.

Калі пачуцці называюцца, нават у выпадку з дыстрыбуцыяй слова *эмоцыі*, – яны ацэньваюцца як падуладныя кантролю і пазбаўляюцца негатыўнай канатацыі. Да гэтай высновы не адносіцца сінекдахічнае значэнне слова *пачуцці* ‘прыязнасць’ (напрыклад, *пачуцці да дзяўчыны*). Прыведзеныя прыклады сведчаць пра тое, што пакідаючы сферу непадуладнасці кантролю, эмоцыі, што эвалюцыянуюць у пачуцці і думкі, ужо не табуіруюцца грамадствам і могуць выяўляцца і выказвацца.

У межах аднаго сказа спалучэнне *эмоцыі і думкі* амаль не сустракаецца, а вось *пачуцці і думкі* – даволі часта, што ілюструе іх канцэптэптуальную блізкасць. Слова *думкі* ўжываецца ў спалучэннях са словамі *пачуцці, жаданні, адносіны*, што сведчыць пра аб’яднанне названых канцэптаў у агульны фрэйм усвядомленых і кантралюемых працэсаў: *думкі і адносіны, свае думкі і настроі, пачуцці і думкі, жаданні і думкі, ніякіх ні думак, ні жаданняў*.

Апазіцыя станоўчай і адмоўнай ацэнкі пачуццяў, думак і эмоцый грунтуецца на дыялектычнай супярэчнасці непадуладнасці і кантролю. Гэтая апазіцыя выяўляецца не толькі ў семантычнай спалучальнасці слоў, пра якую было сказана вышэй, але і ў граматычнай катэгорыі ліку. Як сведчыць выбарка са словамі *думка, пачуццё, эмоцыя* (і іх словаформаў), слова *эмоцыі* ў большасці выпадакаў ужываецца ў форме множнага ліку, пачуцці і думкі – у формах як множнага, так і адзіночнага ліку: *клубок эмоцый, стрэсавыя эмоцыі, ва ўладзе эмоцый, патаемныя пачуцці, трывалыя пачуцці, роўныя пачуцці, захапіла пачуццё, мучыла пачуццё, святое пачуццё, дзіцячае пачуццё, назойліва-прыкрае пачуццё*.

Для больш дакладнай ілюстрацыі ўказанай асаблівасці звернемся да выбаркі спалучэнняў мадэлі «*н е й к і + N*», дзе *N* – словы *эмоцыя, пачуццё* ці *думка*. Спалучэнне *нейкія эмоцыі* ва ўсіх

выпадках ужытае ў форме множнага ліку, форм адзіночнага ліку не выяўлена. Спалучэнні *нейкія думкі* і *нейкая думка* сустракаюцца аднолькава часта, у той час як *нейкае пачуццё* прыводзіцца ў адным кантэксце, спалучэнняў *нейкія пачуцці* не выяўлена. Гэта сведчыць пра тое, што канцэптэвальная катэгорыя невядомага і непадуладнага кантролю ўзмацняецца граматычнай катэгорыяй множнага ліку.

У кантэкстах са словам *думкі* ў множным ліку пераважае семантыка непадуладнасці, у словазлучэннях сустракаюцца словы *ўсякія, неслухмяныя, няясныя, нейкія, патаемныя, бязладныя*. Кантэкстаў са словам *эмоцыя* ў адзіночным ліку вельмі мала, і іх аналіз паказвае, што эмоцыя ў такіх выпадках бачыцца ўсвядомленай, называецца ці функцыянальна ацэньваецца (катэгарыяльна адпавядае пачуццям ці думкам): *зайздрасць – эмоцыя несвабоды; перад боем – эмоцыя: бягу галёпам; эмоцыя замінала думаць*.

Запыт адносна спалучэння «*няясны + N*» выяўляе падобную выбарку: *няяснае пачуццё* – адзін выпадак, *няясная думка* – сем выпадкаў (2 у множным ліку, 5 у адзіночным). Адсюль можна зрабіць выснову, што калі пэўны стан з'яўляецца няясным, некіруемым – ён, як правіла, катэгарызуецца як эмоцыя і ўжываецца ў форме множнага ліку, што функцыянальна ўзмацняе катэгорыю непадуладнасці кантролю. Калі пэўны стан з'яўляецца ўсвядомленым, граматычная форма адзіночнага ліку сустракаецца часцей.

Заўважым, што ўжыванне найменняў пачуццяў, думак і эмоцый у множным ліку звязана з арыентацыйнымі ўяўленнямі чалавека. Анталагічна наплыў эмоцый прадстаўляецца як атака, напад. Калі ворагаў шмат, з імі даволі складана змагацца, адасабленне ворагаў па адным робіць магчымым перамогу над імі. Пошук кантэкстаў са словам *вораг* выяўляе, што ў 90 % выпадкаў гэтае слова ўжываецца ў форме адзіночнага ліку. Рэпрэзентацыя непажаданай з'явы ў выглядзе нечага адзінкавага (нават калі *вораг* з'яўляецца зборным паняццем) дапамагае чалавеку атрымаць адчуванне кантролю, магчымасці кіраваць і перамагаць.

Такім чынам, у ММС беларусаў эмоцыі як непадуладныя кантролю супрацьпастаўляюцца пачуццям і думкам. Наяўнасць

і знешняе праяўленне эмоцый не ўхваляецца, лічыцца, што эмоцыі трэба кантраляваць і хаваць. Усвядомленая эмоцыя, у сваю чаргу, пераходзіць у катэгорыю пачуццяў, прымальнасць якіх і адпаведнасць норме адлюстроўваецца ў станоўчай канатацыі спалучэнняў с гэтым словам. Бінарная апазіцыя некіруемасці і падуладнасці кантролю знаходзіць адлюстраванне ў супрацьпастаўленні эмоцый і думак як мноства (форма множнага ліку) і пачуццяў ці думак як адзінкавых сутнасцей, якія можна кантраляваць.

У прагматычным і тэрапеўтычным плане вывады даследавання маніфестуюць шляхі забеспячэння псіхалагічнай устойлівасці і бяспекі асобы: для таго, каб чалавек лепш зразумеў свае эмоцыі і навучыўся імі кіраваць, неабходна, у першую чаргу, пашыраць слоўнікавы запас – дыяпазон сродкаў, з дапамогай якіх можна вычляняць з «клубка эмоцый» асобнае пачуццё, а затым – навучыцца называць і апісваць свае пачуцці, замест таго, каб проста дэманстраваць эмоцыі (на фізічным узроўні). Уключэнне свядомай ацэнкі пачуццяў і эмоцый у маўленне будзе садзейнічаць фарміраванню псіхалагічнай сталасці, стабільнасці і спрыяць удасканаленню эмацыянальнага інтэлекту [141].

4.3. Заканамернасці трансфармацыі ментальна-моўнай прасторы Беларусі

Пацвярджэнне выказанаму вышэй палажэнню пра неабходнасці хаваць эмоцыі ў беларускай ММП, знаходзім у парэміялогіі, фразеалогіі, моўных метафарычных мадэлях: *патаемныя пачуцці, сцішыць лавіну эмоцый, не давай волю эмоцыям* [37].

Як мы ўказалі ў папярэднім раздзеле, у навуковай карціне свету афекты супрацьпастаўляюцца эмоцыям і пачуццям на падставе працягласці і кантролю, у наіўнай карціне свету эмоцыі як непадуладныя кантролю супрацьпастаўляюцца ўсвядомленым пачуццям і думкам. Тое, што ўсвядомленая эмоцыя эвалюцыянуе ў катэгорыю пачуццяў, наяўнасць і праяўленне якіх ухваляецца, знаходзіць адлюстраванне ў публіцыстычных тэкстах, дзе пераважаюць спалучэнні, у якіх праяўленне пачуццяў супра-

ваджаецца станоўчай канатацыяй: *Важна не бытаць дэпрэсійны стан і дэпрэсію. Дэпрэсія – гэта хвароба, якую варта лячыць* [37].

Распрацоўка тэмы дазволіла выявіць зрух ад метафізікі найўнай, міфалагічнай мадэлі свету да навуковай катэгарызацыі рэчаіснасці. Гэты зрух натхнёны ростам дасведчанасці шырокай грамадскасці аб псіхалогіі, псіхічным здароўі і эфектыўных стратэгіях зносін.

Трансфармацыю ММС у бок навуковага прадстаўлення і інтэрпрэтацыі падзей можна ўбачыць праз укараненне псіхалагічнай тэрміналогіі ў агульную мову, а таксама праз кантэкстуальнае выкарыстанне паняццяў эмоцый і метафар, у якіх яны прадстаўлены без негатыўнай канатацыі як свядомыя дзеянні, за якія суб'екты нясуць адказнасць. Гэта бачанне рэзка адрозніваецца ад папярэдняй канцэпцыі «стыхійных» эмоцый, непадуладных кантролю, крышталізаванай у беларускай фразеалогіі і парэміялогіі.

Пагаджаючыся з метадалогіяй Я. Малёнавай, мы лічым, што складнікамі канцэптуальнай карціны свету «з'яўляюцца кванты кагнітыўнай інфармацыі, актуалізаваныя на максімальна магчымым на дадзены момант узроўні пазнавальнага намагання, ... аб'яднаныя ў некаторыя агульныя катэгорыі, адносна якіх ... чалавек вывучае сапраўдную рэчаіснасць» [61, с. 92].

У выніку змен, якія адбываюцца ў грамадстве (як на сацыяльным, так і навуковым узроўнях), канцэптуальная карціна свету трансфармуецца, прычым гэтая трансфармацыя можа мець як адаптацыйны характар, так і сутнасны: можа адбывацца «адмаўленне ад дадзенай карціны свету з наступным пераходам на новую ступень яе развіцця, гэта значыць макрасістэмны зрух у мадэлі канцэптуальнай карціны свету» [61, с. 48–50].

Мы не сцвярджаем, што навуковая карціна свету можа цалкам замяніць найўную ці звычайную, таму што нават навуковая карціна свету мадэлюецца чалавекам і з'яўляецца не дакладным адлюстраваннем рэчаіснасці, а пэўным ракурсам, з якога гэтая рэчаіснасць тлумачыцца. У гэтым ключы нас цікавіць, якія дакладна змены адбываюцца ў катэгарызацыі свету і як яны адлюстроўваюцца ў мове.

Першым спецыфічным паказчыкам узбагачэння ММП Беларусі з'яўляецца актуалізацыя псіхалагічнай лексікі ў медыядыскурсе. Як мы ўказвалі ў раздзеле 3.1, публіцыстычныя тэксты забяспечваюць спрыяльнае асяроддзе для

засваення агульнай мовай спецыяльнай псіхалагічнай тэрміналогіі і паступовага ўключэння яе ва ўзус мовы. Так, у публікацыях «Звязды» [37] за апошнія пяць гадоў даволі часта сустракаецца тэрміналогія псіхалагічнай навукі, напрыклад: *культурны код, нейронныя сувязі, нейранавукі, прэфрантальная кара, мазжачок і цемьянная доля, кіберсацыялізацыя падростаючага пакалення, візуалы, дыферэнцыяцыя чытацкіх прыхільнасцяў, падлеткавыя дэпрэсіі, дысбаланс нейрамедытараў галаўнога мозга, дзвіянтныя паводзіны, пісхатраўмавальная сітуацыя, рэсурсны складнік, эмацыянальнае выгаранне, псіхасаматыка.*

З ростам інфарматызацыі грамадства і пашырэннем доступу карыстальнікаў сеціва да навукова-папулярных, навуковых і публіцыстычных рэсурсаў назіраецца больш частае і рэгулярнае ўжыванне псіхалагічнай тэрміналогіі ў неспецыяльных тэкстах. Звяртаючы ўвагу на ментальна-моўныя канцэпты, звязаныя з псіхічнымі працэсамі і станамі (мысленне, пачуцці і пад.), вучоныя ўказваюць на трансфармацыю парадыгмаў камунікатыўнай дзейнасці [65, с. 20].

Як прыгадвалася раней, у межах лінгваканцэпталогіі зроблены высновы пра паступовы пераход «ад інфармавання да фарміравання карціны свету сродкамі масавай інфармацыі» [65, с. 22], сцвярджаецца, што медыятэксты не толькі адлюстроўваюць наяўныя ў грамадстве працэсы і ўстаноўкі, але і ўплываюць на маўленчыя практыкі, паводзіны і кагнітыўныя мадэлі носьбітаў мовы [65, с. 26–27].

Пранікненне псіхалагічнай тэрміналогіі ў агульнаўжывальную лексіку мае паступовы характар: спачатку спецыяльныя тэрміны прыводзяцца з пэўным тлумачэннем, напрыклад, у публікацыі «Калі дзеці павінны станавіцца самастойнымі?» (2020) прыводзіцца тэрмін *сепарацыя* і яго азначэнне: *У псіхалогіі ёсць такое паняцце, як сепарацыя. Яно азначае адасобленасць паміж бацькамі і дзіцём* [37].

Калі тэрмін выкарыстоўваецца ўжо некалькі гадоў і становіцца знаёмым чытачу, тлумачэнне апускаецца, аднак у бліжэйшым кантэксце можа прысутнічаць агульнаразумелы сінонім паняцця, напрыклад, у публікацыі 2022 года чытаем: *Сепарацыя бацькоў і дзяцей адбываецца звычайна пазней і цяжэй ... , а часам не адбываецца ўвогуле. ... Трэба аддзяляцца своєчасова.* На трэцім этапе засваення спецыяльнай лексікі тэрмін ужываецца без

тлумачэння і агульнаўжывальных сінонімаў у бліжэйшым кантэксце.

Другой прыкметай змен у канцэптуальнай карціне свету беларусаў пад уплывам навуковай мадэлі з'яўляецца апісанне пачуццяў і паводзінаў не ў катэгорыях звычайнай ці пачуццёвай мадэлі, а праз паняцці і працэсы (у катэгорыях рацыянальнага пазнання). Так, напрыклад, у артыкуле «Псіхасаматыка: Усе хваробы ад нерваў! І як дапамагчы сабе?» (2023) наяўныя не толькі парады ці спрошчаныя тлумачэнні, але навукова аформлены тэкст. Артыкул пачынаецца з азначэння тэрміна, прычым яно даецца не спрошчана, як, напрыклад, тлумачылася сепарацыя, а навукова: *Псіхасаматыка – накірунак у медыцынскай псіхалогіі, які даследуе, як эмацыйныя перажыванні ўплываюць на функцыі арганізма і як яны могуць выклікаць тыя ці іншыя хваробы*. Далей артыкул будуецца ў парадку навуковага аналізу з'явы: прычыны, прыкметы, самадыягностыка (прыведзены пытанні), класіфікацыя псіхасаматычных праяў, парады па вырашэнні праблем.

Трэцяй спецыфічнай рысай адлюстравання з'яў УСЧ у сучаснай медыяпрасторы з'яўляецца захаванне сувязей паміж звычайнай і навуковай карцінай свету. Гэта выяўляецца ў паралельным ужыванні тэрміналогіі і навуковых катэгорый з фразеалогіяй і парэміялогіяй. Напрыклад, у назве прааналізаванага вышэй артыкула мы бачым як навуковы тэрмін, так і афарыстычнае выказванне «Усе хваробы ад нерваў». Неабходна адзначыць, што калі раней «вырашэнне» (ці адмаўленне) псіхалагічных праблем рабілася за кошт спрашчэння і абагульнення (звычайная мадэль) (*ідзі на працу, проста няма чым заняцца і г. д.*), то зараз і адрасант і адрасат выбіраюць усвядомленасць і навуковасць у тлумачэнні псіхалагічных з'яў.

Імкненне беларусаў захаваць традыцыйныя культурныя коды, нават калі яны пачынаюць супярэчыць новым ведам і ўстаноўкам, знаходзіць адлюстраванне ў паралельным ужыванні навуковых і звычайных канцэптаў. У прыгаданым артыкуле ў раздзеле «Хваробы, якія правакуе крыўда», прыводзяцца віды хвароб (навуковая мадэль) з адпаведнымі фразеалагізмамі ў выглядзе прыкладаў (звычайная мадэль): *анкалогія – «Мяне нешта грызе», «Атручвае жыццё», «Надакучыла да смерці»; мачакаменная хвароба – «Мой келіх цярпення ўжо*

перапоўніўся», «Асадак застаўся», «На души камень ляжыць»; ангіна, ларынгіт – «Камяк у горле стаіць», «Мне ўжо ўсё упоперак горла»; атлусценне – «Я таксама маю вагу, са мной трэба лічыцца» [37].

Прыведзены вышэй прыклад паказвае, што ўжыванне традыцыйных вобразаў фразеалогіі не абмяжоўваецца ўстанаўленнем паралелі паміж псіхалагічнай з’явай і яе інтэрпрэтацыяй у звычайнай мадэлі свету, як, напрыклад, у назве артыкула. Акрамя ўпамінання традыцыйнай фразеалогіі, мы бачым яе пераасэнсаванне праз навуковую мадэль свету: так, *келіх цярпення* абазначае мачавы пузыр, *асадак, камень на души* – камяні ў нырках, *камяк у горле* – запаленне міндалін. У гэтых прыкладах мы бачым метафарычную мадэль, у якой фразеалагічны вобраз пераасэнсоўваецца як рэальны саматычны кампанент захворвання.

Вядома, такія метафары здаюцца штучнымі і стылістычна афарбаванымі, але сам факт адваротнай метафарызацыі і ўсталявання падабенства з традыцыйнымі вобразамі з’яўляецца цікавым і ілюструе НКС метафарычнага мадэлявання свету беларусаў.

Яшчэ адной рысай сучаснай ММП беларусаў з’яўляецца актуалізацыя перлакутыўнага кампанента ў медыятэкстах на псіхалагічную тэматыку. Адрасант публіцыстычнага тэксту на псіхалагічную тэматыку імкнецца не толькі ўздзейнічаць на чытача праз апеляцыю да суперажывання ці абурэння, але дае дакладныя інструкцыі па вырашэнні псіхалагічных праблем. Гэта можа рабіцца як экспліцытна, так і імпліцытна.

Напрыклад, у артыкуле пра эмацыйнае выгаранне прыводзіцца гісторыя жанчыны, якая клапаціцца пра хворага мужа. У тэксце няма інструкцый і парад, але выказванне гераіні дазваляе пабудаваць дакладны алгарытм дзеянняў у сітуацыі эмацыйнага ўзрушэння: *у крытычныя моманты я раздражняюся* (самадыягностыка рэакцыі); *у гэты момант я адчуваю страх* (вызначэнне глыбіннай эмоцыі); *мне ж трэба паспець яго схапіць* (думкі – па пратаколу дзённіка пачуццяў); *у гэты момант я яму нічога не кажу, проста дыхаю* (дзеянні і тэхніка); *дыхальная гімнастыка па сістэме цігун мне вельмі дапамагае* (від тэхнікі, імпліцытная рэкамендацыя); *і ўсё раздражненне як быццам некуды сыходзіць* (вынік прымянення тэхнікі); *разумею, што ён сам баіцца*

(кантэйніраванне – эмпатыя); у нейкі момант ува мне ўключыўся мацярынскі інстынкт, і мне хочацца яго ратаваць, аберагаць як дзіця (ацэнка ўласных устаноў).

У некаторых артыкулах прыводзяцца экспліцытныя парады і інструкцыі: *Важна не блытаць дэпрэсіўны стан і дэпрэсію. Дэпрэсія – гэта хвароба, якую варта лячыць. Калі здароўе здольна паўплываць на змену прафесіі і нават жыццёвыя прыярытэты, то, відавочна, што ігнараваць яго неразумна.* Трэба адзначыць, што прадметам разбору з’яўляюцца не толькі спрадвечныя пачуцці і станы, але і актуальныя сітуацыі сучаснага грамадства, напрыклад: *Ці варта перажываць з-за страты работы? Чым дапамагчы, калі твае блізкія адалі грошы махлярам.*

Як мы ўказвалі ў раздзеле 3.3, традыцыйныя канцэпцыі мадэлей паводзін і эмоцый беларускай мадэлі свету, адлюстраваныя ў фразеалогіі, афарыстыцы, мастацкай літаратуры, неабходна крытычна перагледзець у сістэме каардынат сучаснай псіхалагічнай свядомасці і адказнай камунікацыі.

На думку Т. Ушаковай, акрамя дынамічных формаў праяўлення моўнай свядомасці, існуе менш відавочная яе праява – «калі з сукупнага дзеяння мовы, маўлення і свядомасці ў псіхіцы суб’екта нараджаюцца свайго роду новыя структурныя ўтварэнні» [108]. Такая трансфармацыя псіхікі і адначасовая трансфармацыя ММП, якія ўзаемаўплываюць адна на адну, магчымая і рэальная, бо яна мае псіхафізіялагічныя асновы.

У першай главе нашага даследавання мы разглядалі функцыі мозга і яго рэакцыі на пагрозу і падтрымку. Абапіраючыся на псіхафізіялагічную абумоўленасць актывацыі сістэмы пагрозы ў выніку крытыкі і сістэмы спагады і асэнсаванасці ў выніку падтрымкі, можна зрабіць выснову, што перавага ў маўленні пеяратыўнай і дэструктыўнай лексікі будзе выклікаць больш частую актывацыю амігдалы, а гэта значыць, чалавек будзе дзейнічаць інстынктыўна, імкнуцца пазбегнуць ці перамагчы пагрозу, фокус увагі будзе захоўвацца на «выжыванні».

Наяўнасць пагрозы ў выказванні, крытыка, абраза, выкарыстанне метафар стыхійнасці і дэструкцыі запуская механізм «бі – бяжы – замры» і перашкаджае лагічнаму мысленню, усвядомленасці, эфектыўнай камунікацыі. Стварэнне бяспечнага асяроддзя камунікацыі, наадварот, спрыяе развіццю асобы, разуменню і карэкцыі ўласных паводзін, лагічнаму мысленню,

наладжванню сувязей паміж людзьмі і эфектыўнаму абмену інфармацыяй.

Неабходна разумець, што ланцужкі асацыяцый і абранне сродкаў намінацыі і характарыстыкі з'яў УСЧ у мове адбываюцца невыпадкова. Апошнія даследаванні ў псіхалогіі і нейрафізіялогіі пацвярджаюць псіхафізіялагічныя асновы эмацыйных станаў, думак, паводзін людзей. Вербальныя асацыяцыі, дадзеныя аб якіх служаць матэрыялам для меркавання аб моўнай свядомасці, з'яўляюцца адлюстраваннем міжслоўных сувязей, так званых «вербальных сетак» у нервовай сістэме рэспандэнтаў [108].

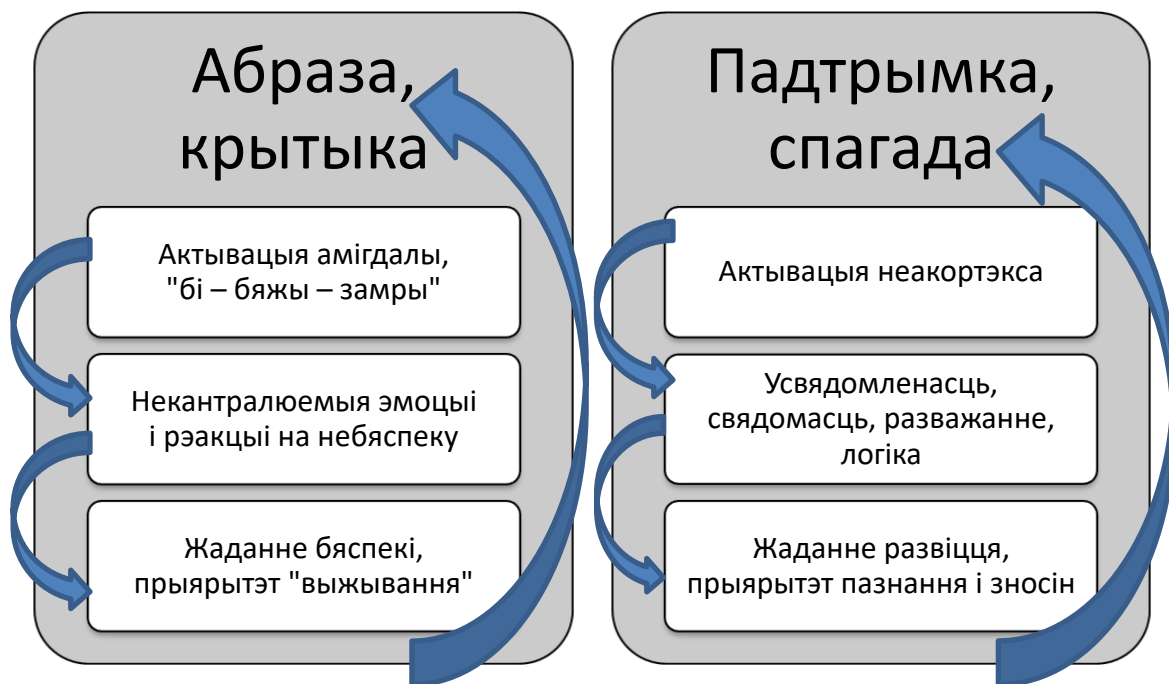
Такім чынам, можна навучыць думаць па-іншаму, будаваць іншыя схемы залежнасцей, перабудаваць схему рэакцыі на стрэс ці іншыя негатыўныя з'явы.

На схеме (гл. рыс. 4.1) паказана ўзаемасувязь паміж стымулам у выглядзе небяспекі, крытыкі, абразы ці – наадварот – спагады і падтрымкі і актывацыяй сістэм мозга. Як вядома, для здаровага развіцця псіхікі і асобы ў цэлым неабходна бяспечнае асяроддзе: у пастаяннай небяспецы шансы на развіццё крытычнага мыслення і ўсвядомленасці значна зніжаюцца, бо чалавек заняты самазахаваннем. У спрыяльнай абстаноўцы, наадварот, можна быць адкрытым свету, успрыманню і спасціжэнню новага, кантактам з іншымі людзьмі і абмену інфармацыяй.

У кантэксце нашага даследавання можна сцвярджаць, што змяншэнне колькасці і інтэнсіўнасці крытыкі і абразаў у паўсядзённым маўленні, прыярытэт усвядомленасці (у параўнанні са стыхійнасцю і інстынктыўнасцю), выбар навуковай наменклатуры (а не міфалагічнай) для апісання феноменаў УСЧ стварае псіхафізіялагічныя падставы для развіцця эмацыянальнага інтэлекту, усвядомленасці, крытычнага мыслення, павагі да сябе і іншых.

Такім чынам, мы адзначаем у з а е м а а б у м о ў л е н а с ц ь, папершае, выбару моўных сродкаў намінацыі і ацэнкі думак, пачуццяў, эмоцый, па-другое, актывацыі сістэм мозга, адказных за ўсвядомленасць, разважанне, усталяванне кантакту і інстынктыўныя рэакцыі на небяспеку, па-трэцяе, спосабу камунікацыі і агульнага настрою камунікатыўнай сітуацыі

Рыс. 4.1. Актывацыя сістэм мозга пры крытыцы і падтрымцы

Зробленыя намі высновы адносна выяўлення, асэнсавання і змянення негатыўных устаноў, дэструктыўных паводзін, траўміруючых дзеянняў і выказванняў адносна сябе, свету і іншых складаюць аснову для ўсвядомленай паступовай трансфармацыі ММП беларусаў, якая павінна адбывацца ў кантэксце традыцыйных каштоўнасцей беларускай нацыі, з выкарыстаннем здабыткаў сучаснай навукі і адукацыі.

У кагнітыўна-псіхалагічных даследаваннях зараджаецца разуменне неабходнасці і карыснасці як рацыянальнага, так і эмацыянальнага для чалавека. Мы лічым, што паглыбленне ведаў пра УСЧ будзе спрыяць сінергічнаму ўзаемадзеянню навуковага і інтуітыўнага складнікаў свядомасці, што прывядзе да фарміравання «мудрай» карціны свету, якая аб'ядноўвае рацыянальна-кагнітыўны, эмацыянальны і нацыянальна-этнічны кампаненты.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Праведзенае намi даследаванне з'яўляецца не толькі вынікам, але і напрамкам вывучэння і пераасэнсавання нацыянальна-культурнай спецыфікі рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў беларускай мове. Выкарыстанне метадалогіі кагнітыўнай лінгвістыкі, тэорыі семантычнага поля, псіхалінгвістыкі і лінгвакультуралогіі дазволіла нам комплексна адлюстраваць нацыянальна-культурную спецыфіку рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў моўнай мадэлі свету беларусаў, акрэсліць шляхі яе трансфармацыі, ролю і рэсурсы носьбітаў мовы ў гэтым складаным і карысным працэсе.

Чалавек спасцігае навакольны свет праз прызму ўласных адчуванняў, арыентацыйных уяўленняў, даступных разуменню вобразаў. Усё, што мае значэнне для культуры, тым ці іншым чынам адлюстроўваецца ў мове. Менавіта таму ўнутраны свет чалавека з'яўляецца адначасова і аб'ектам, і інструментам пазнання, які ўключае індывідуальна-спецыфічныя і культурна-тыпалагічныя рысы.

Традыцыйна ў моўнай мадэлі свету беларусаў эмоцыі як непадуладныя кантролю супрацьпастаўляюцца пачуццям і думкам; лічыцца, што іх трэба кантраляваць і хаваць. Усвядомленая эмоцыя, у сваю чаргу, пераходзіць у катэгорыю пачуццяў, прымальнасць якіх і адпаведнасць норме адлюстроўваецца ў станоўчай канатацыі спалучэнняў з гэтым словам. Бінарная апазіцыя некiруемасці і падуладнасці кантролю рэалізуецца ў супрацьпастаўленні эмоцый і думак як мноства (форма множнага ліку) і пачуццяў ці думак як адзінкавых сутнасцей, якія можна перамагаць. Выкарыстанне тэорыі «Вялікага ланцуга быцця» дапамагае вызначыць, што з'явы ўнутранага свету чалавека валодаюць крос-катэгарыяльнай семантыкай, прадметны аспект якой актуалізуецца для апісання якасцей чалавека ці сацыяльнай сітуацыі, а акцыянальны – для апісання змены сітуацыі ці працякання працэсу.

Распрацоўка тэмы дазволіла выявіць зрух ад метафізікі найўнай, мiфалагічнай мадэлі свету да навуковай катэгарызацыі рэчаіснасці. Гэты зрух натхнёны ростам дасведчанасці беларусаў аб псіхалогіі, псіхічным здароўі і эфектыўных стратэгіях зносін. На матэрыяле

сучасных тэкстаў мы разгледзелі заканамернасці трансфармацыі звычайнай мадэлі свету ў навуковую і выявілі такія спецыфічныя рысы сучаснай ментальна-моўнай прасторы беларусаў, як рэгулярнае выкарыстанне псіхалагічнай тэрміналогіі ў спецыяльных тэкстах, семантычны зрух да прадстаўлення пачуццяў і эмоцый як аб'ектаў, сучаснае пераасэнсаванне традыцыйных вобразаў моўнай мадэлі свету ў катэгорыях навуковага пазнання.

Нацыянальна-культурная спецыфіка рэпрэзентацыі з'яў унутранага свету чалавека ў беларускай мове адлюстроўвае шэраг негатыўных устаноў, якія склаліся ў выніку развіцця культуры і свядомасці нацыі. На фоне гістарычнай траўмы і сацыяльных умоў у беларусаў сфарміраваліся негатыўныя ўяўленні пра сябе і свет, тэндэнцыя да падаўлення і адмаўлення эмоцый, кампенсацыя страху агрэсіяй, ідэалізацыя мінулага, сучаснага ці будучага, асуджэнне інтымнай блізкасці, пачуццё сораму, страх прывязанасці і блізкіх адносін.

Выяўленне негатыўных кагніцый, у тым ліку крышталізаваных у фразеалогіі і этнапсіхалогіі, крытычны аналіз думак і ўчынкаў, усвядомленае кіраванне ўласнымі эмоцыямі і паводзінамі не толькі дапаможа палепшыць псіхалагічнае здароўе беларусаў, але створыць спрыяльныя ўмовы для якаснага развіцця і сталення функцый мозга, фарміравання здаровых псіхафізіялагічных рэакцый, бяспечных паводзінаў і пазітыўнага мыслення.

Як мы паказалі ў даследаванні, на матэрыяле публіцыстычнага і мастацкага дыскурсу магчыма ажыццяўляць псіхаадукацыю, павышаць псіхалагічную свядомасць, выяўляць і трансфармаваць негатыўныя этнасацыяльныя ўстаноўкі, ствараць спрыяльныя ўмовы для самаразвіцця асобы, садзейнічаць выкарыстанню дакладнай метамоў для апісання з'яў унутранага свету чалавека і ажыццяўленню пазітыўнай камунікацыі замест крытычнай, актуалізаваць крызісныя перажыванні і выяўляць магчымыя шляхі іх перапрацоўкі.

Усё гэта з'яўляецца працэсам і вынікам трансфармацыі ментальна-моўнай прасторы Беларусі і робіць унёсак у разуменне ўзаемасувязі паміж мовай і мысленнем, раскрывае патэнцыял носьбітаў мовы ў гуманістычным абнаўленні ўстойлівых этнакультурных стэрэатыпаў, адлюстроўвае псіхалагічнае сталенне і асэнсаванасць сучасных беларусаў, іх імкненне да самаразвіцця, эфектыўнай камунікацыі, умацавання дабрабыту і бяспекі беларускай нацыі.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

---

1. *Аксянчук, Г. Я.* Руска-беларускі тлумачальны слоўнік тэрмінаў педагогікі, псіхалогіі, дэфекталогіі / Г. Я. Аксянчук, В. М. Карчагіна. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2016. – 113 с.
2. *Апресян, В. Ю.* О методе комплексного семантического, статистического и психолингвистического анализа многозначности / В. Ю. Апресян [и др.] // Русская речь. – 2019. – № 1. – С. 8–17.
3. *Апресян, Ю. Д.* Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
4. *Аристотель.* О душе [Электронный ресурс] / Аристотель // Соч.: в 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 371–448. – Режим доступа: <https://psylib.org.ua/books/arist01/index.htm>. – Дата доступа: 03.07.2024.
5. *Арутюнова, Н. Д.* Функциональные типы языковой метафоры / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1978. – Т. 37, № 4. – С. 333–342.
6. *Баранов, А. Н.* Русская политическая метафора. Материалы к словарю / А. Н. Баранов, Ю. Н. Караулов. – М.: Институт русского языка АН СССР, 1991. – 193 с.
7. *Баранов, А. Н.* Дескрипторная теория метафоры и типология метафорических моделей [Электронный ресурс] / А. Н. Баранов // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: сб. ст. по материалам конференции «Диалог». – Протвино, 2003. – Режим доступа: <https://www.dialog-21.ru/media/2607/baranov.pdf>. – Дата доступа: 04.07.2024.
8. *Барт, Р.* Выражение знака / Р. Барт // Семиотика. Общие вопросы: хрестоматия / сост. З. А. Харитончик. – Минск, 1995. – С. 78–83.
9. *Беларускі N-корпус: Нацыянальны корпус беларускай мовы [Электронны рэсурс].* – Рэжым доступу: <https://bnkorporus.info/index.be.html>. – Дата доступу: 05.07.2024.
10. *Березович, Е. Л.* Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования / Е. Л. Березович. – М.: Индрик, 2007. – 600 с.

11. Берестнев, Г. И. К философии слова (лингвокультурологический аспект) / Г. И. Берестнев // Вопр. языкознания. – 2008. – № 1. – С. 37–65.

12. Бикертон, Д. Введение в лингвистическую теорию метафоры / Д. Бикертон; пер. с англ. Н. Н. Перцовой // Теория метафоры: сборник: пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; под общ. ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 284–306.

13. Бугаёў, Д. Суд над бесчалавечнасцю і праявамі абсурду / Д. Бугаёў // Суд у Слабадзе: аповесць / В. Казько. – Мінск, 2007. – С. 5–15.

14. Булыгина, Т. В. Перемещение в пространстве как метафора эмоций / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёв // Логический анализ языка. Языки пространств; отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. Б. Левонтина. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 277–288.

15. Бяганская, Н. У. Культура і мова: пытанне нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагічных адзінак [Электронны рэсурс] / Н. У. Бяганская // Веснік МДПУ імя І. П. Шамякіна. – 2009. – № 3 (24). – Рэжым доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-i-mova-pytanne-natsyuanalna-kulturnay-spetsyfyki-frazealagichnyh-adzinak>. – Дата доступу: 05.07.2024.

16. Васильев, Л. М. Теория семантических полей / Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105–113.

17. Васючэнка, П. Віктар Казько / П. Васючэнка // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. – Мінск, 1999–2014. – Т. 4, кн. 1: 1966–1985. – 2004. – С. 729–749.

18. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелева; под ред. Т. В. Булыгиной. – М.: Языки славянской культуры, 1999. – 776 с.

19. Віктар Казько [Электронны рэсурс] // Гісторыя беларускай літаратуры XX – пачатку XXI ст.: База даных be.convdocs.org. – Рэжым доступу: <http://be.convdocs.org/docs/index272.html?page=19>. – Дата доступу: 10.02.2020.

20. Вольф, Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке / Е. М. Вольф // Логический анализ языка: проблемы интенциональных и прагматических контекстов / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1989. – С. 55–74.

21. Вучэбныя праграмы па вучэбным прадмеце «Беларуская літаратура» для X–XI класаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання і выхавання [Электронны рэсурс] // Научно-методическое учреждение «Национальный

институт образования» Министерства образования Республики Беларусь. – Режим доступа: https://adu.by/images/2017/08/up_Bel_lit_10_11kl_baz.docx. – Дата доступа: 10.02.2020.

22. Вынікі перапісу насельніцтва Рэспублікі Беларусь 2019 года: Статыстычны зборнік [Электронны рэсурс]. – Т. 2. – Режим доступа: <https://www.belstat.gov.by>. – Дата доступа: 05.07.2024.

23. Гак, В. Г. Метафора: универсальное и специфическое / В. Г. Гак // Метафора в языке и тексте / В. Г. Гак [и др.]; отв. ред. В. Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – С. 11–26.

24. Гладко, М. А. Лингвистическая репрезентация «новой искренности» и чувствительности в медиапространстве / М. А. Гладко // Terra Linguistica. – 2022. – Т. 13, № 4. – С. 7–21.

25. Двойнина, Е. В. Стратегии и тактики речевой манипуляции во внеязыковой действительности (на материале таможенного дискурса) [Электронный ресурс] / Е. В. Двойнина // Филологический аспект. – 2018. – № 5 (37). – Режим доступа: <http://scipress.ru/philology/articles/strategii-i-taktiki-rechevoj-manipulyatsii-vo-vneyazykovej-dejstvitelnosti-na-materiale-tamozhennogo-diskursa.html>. – Дата доступа: 10.12.2019.

26. Деменёва, А. Е. Образ внутреннего мира и особенности его актуализации / А. Е. Деменёва // Вестник Костромского гос. ун-та. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. – 2010. – Т. 16, № 4. – С. 127–130.

27. Дзядова, А. С. Беларускі мастацкі тэкст як носьбіт лінгвакраіназнаўчай інфармацыі і выразнік нацыянальнага менталітэту / А. С. Дзядова, В. А. Кукушкіна [Электронны рэсурс] // Чтения имени А. С. Дембовецкого. – Могилев: Белорус.-Рос. ун-т, 2022. – Режим доступа: <http://e.biblio.bru.by/handle/1212121212/23118>. – Дата доступа: 10.02.2024.

28. Дзядова, А. С. Нацыянальна-культурная спецыфіка моўных сродкаў аб'ектывацыі канцэпту «народ» у паэзіі Рыгора Барадуліна / А. С. Дзядова // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце: матэрыялы III Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 20–21 лістапада 2019 г. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2019. – С. 40–44.

29. Дзядова, А. С. Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі / А. С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2013. – 162 с.

30. Дзяржаўны інстытут павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў мытных органаў Рэспублікі Беларусь [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://inst.customs.gov.by/bel/>. – Дата доступу: 05.07.2024.

31. Дзяржаўны мытны камітэт Рэспублікі Беларусь. Інфармацыйны партал [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://gtk.gov.by/bel/>. – Дата доступу: 05.07.2024.

32. Дзяржаўны пагранічны камітэт Рэспублікі Беларусь. Інфармацыйны партал [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://gpk.gov.by/by/naviny/>. – Дата доступу: 05.07.2024.

33. Жук, В. За ўсё на зямлі ёсць суд...: гутарка з В. Казько / В. Жук // Беларусь. – 1982. – № 3. – С. 28–31.

34. Жук, В. І. Альфакторны кантынуум беларускай і англійскай моў: на матэрыяле другасных намінацый: аўтарэф. ... дыс. канд. філал. навук: 10.02.20 / В. І. Жук; Бел. дзярж. пед. ун-т. – Мінск, 2023. – 23 с.

35. Залевская, А. А. Психолінгвістычны падход к аналізу языковых явлений / А. А. Залевская // Вопросы языкознания. – 1999. – № 6. – С. 31–42.

36. Залевская, А. А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию [Электронный ресурс] / А. А. Залевская // Психолінгвістычныя даследаванні. Слово. Тэкст: избр. труды. – Режим доступа: https://iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/1-5.html. – Дата доступа: 04.07.2024.

37. Звезда / РВУ «Выдавецкі дом «Звезда» [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://zviazda.by/be>. – Дата доступу: 05.07.2024.

38. Ивченко, В. И. Новые модели коммуникации и стилистические приоритеты современного медиадискурса / В. И. Ивченко // Медиалінгвістыка. – 2019. – № 6 (1). – С. 135–144.

39. Ионова, С. В. Смешанные эмоции: к вопросу о лингвистической репрезентации и метаязыке описания / С. В. Ионова, А. А. Штеба // Вопросы психолінгвістыкі. – 2019. – № 2 (40). – С. 63–81.

40. Иорданская, Л. Н. Попытка лексикографического толкования группы русских слов со значением чувства / Л. Н. Иорданская // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – 1971. – Вып. 13. – С. 10–15.

41. Інстытут пагранічнай службы Рэспублікі Беларусь [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://ips.gpk.gov.by/by/>. – Дата доступу: 05.07.2024.

42. *Іўчанкаў, В. І.* Асаблівасці ўжывання і выражэння метафары ў творах Уладзіміра Караткевіча / В. І. Іўчанкаў // Беларуская мова і літаратура. – 2020. – № 7 (225). – С. 51–57.

43. *Іўчанкаў, В. І.* Медыярыторыка: рытарычныя асновы журналістыкі, лінгвістыка публіцыстычнага тэксту, дыскурсны аналіз сродкаў масавай інфармацыі: курс лекцый / В. І. Іўчанкаў. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2009. – 280 с.

44. *Кабашнікова, О. А.* Нацыянальна-культурная спецыфіка семантыкі языковых адзінац [Электронны рэсурс] / О. А. Кабашнікова // Евразийский Научный Журнал. – 2017. – № 11. – Режим доступа: <https://journalpro.ru/pdf-article/?id=9624>. – Дата доступа: 05.07.2024.

45. *Казько, В. А.* Суд у Слабадзе: апавесць: [для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту] / В. А. Казько: прадм. Д. Бугаёва. – Мінск: Маст. літ., 2007. – 238 с.

46. *Караулов, Ю. Н.* Свойства семантычнага поля / Ю. Н. Караулов // Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – Гл. 5. – С. 207–274.

47. *Козеренко, А. Д.* Метафоры эмоцый: к праблеме культурнай спецыфікі: на матэрыяле ідыяматыкі: авторэф. дис. ... канд. філал. наук: 10.02.19 / А. Д. Козеренко; Рос. акад. наук.; Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – М., 2003. – 26 с.

48. *Коськіна, Е. В.* Внутренний человек в русской языковой картине мира: образно-ассоциативный и прагмастилистический потенциал семантических категорий «пространство», «субъект», «объект», «инструмент»: дис. ... канд. філал. наук: 10.02.01 / Е. В. Коськіна. – Омск, 2004. – 200 л.

49. *Кошчанка, У.* Лексіка-граматычная база і корпус беларускай мовы як інструменты лінгвістычнай працы / У. Кошчанка // Мова – Літаратура – Культура: матэрыялы міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя прафесара Л. М. Шакуна), Мінск, 16–17 ліст. 2006 г. / БДУ. – Мінск: Права і эканоміка, 2007. – С. 328–332.

50. *Кукса, Т. А.* Метафарычныя модели как компонент идеографического поля: (на материале слов, определяющих физическое состояние человека): авторэф. дис. ... канд. філ. наук:

10.02.01 / Т. А. Кукса; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2007. – 25 с.

51. *Кулік, Л. У.* Адлюстраванне народных звычайў, абрадаў і традыцый у саматычнай фразеалогіі беларусаў / Л. У. Кулік // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2022. – № 1 (130). – С. 88–91.

52. *Кураш, С. Б.* Метафора и её пределы: микроконтекст – текст – интертекст / С. Б. Кураш. – Мозырь: МГПИ, 2001. – 121 с.

53. *Кустова, Г. И.* Когнитивные модели в семантической деривации и система производных значений / Г. И. Кустова // Вопросы языкознания. – 2000. – № 4. – С. 85–109.

54. *Лагута, О. Н.* Метафорология: теоретические аспекты: в 2 ч. / О. Н. Лагута // Новоси�. гос. ун-т. – Новосибирск: Изд-во Новоси�. ун-та, 2003. – 114 с. (Ч. 1); 208 с. (Ч. 2).

55. *Лакофф, Дж.* Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон; пер. с англ., под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М.: Едиторал УРСС, 2004. – 256 с.

56. *Леонтьев, Д. А.* Эмоции / Д. А. Леонтьев // Большая российская энциклопедия. – Т. 35. – М., 2017. – С. 371–372.

57. *Леонтьева, Т. В.* Сочетание *новая искренность* в лексикографическом аспекте / Т. В. Леонтьева, А. В. Щетинина // Научный диалог. – 2022. – Т. 11. – № 6. – С. 183–201.

58. *Лобань, Н.* Жаргонная лексіка на старонках беларускага перыядычнага друку / Н. Лобань // Слова ў кантэксце часу: да 85-годдзя прафесара А. І. Наркевіча: зб. навук. прац; у 2 т. / пад агул. рэд. В. І. Іўчанкава. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2014. – Т. 1. – С. 435–441.

59. *Лосев, А. Ф.* Философия имени / А. Ф. Лосев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 269 с.

60. *Мазур, Е. С.* Случай работы с психической травмой / Е. С. Мазур, Е. Я. Гайда // Консультативная психология и психотерапия. – 2010. – Т. 18. – № 4. – С. 68–86.

61. *Малёнова, Е. Д.* Макроструктура концептуальной картины мира в аспекте информационного подхода: монография / Е. Д. Малёнова. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2015. – 112 с.

62. *Маслова, В. А.* Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

63. *Маслова, В. А.* Характер как результат взаимодействия личности, национального языка, ценностей и установок

культуры / В. А. Маслова // Вестн. Моск. Гос. обл. ун-та. Серия: Лингвистика. – 2021. – № 2. – С. 6–15.

64. *Маслова, В. А.* Преданья старины глубокой в зеркале языка / В. А. Маслова. – Минск: Пейто, 1997. – 128 с.

65. Ментально-языковые трансформации русской лингвокультурной личности: поиск идентичности в медиатизированном обществе: коллектив. монография / В. В. Антропова [и др.]; науч. ред. М. В. Загидуллина. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2018. – 340 с.

66. *Мерзлякова, А. Х.* Типы семантического варьирования прилагательных поля «Восприятие»: на материале англ., рус и фр. яз. / А. Х. Мерзлякова. – М.: Едиторал УРСС, 2003. – 350 с.

67. *Мусіенка, В. А.* Семантычная дэрывацыя ў сферы ментальных намінацый: на матэрыяле беларускай і англійскай моў:: аўтарэф. ... дыс. канд. філал. навук: 10.02.20 / В. А. Мусіенка; Бел. дзярж. пед. ун-т. – Мінск, 2022. – 27 с.

68. *Мухина, И. К.* Современные аспекты изучения национально-культурной семантики [Электронный ресурс] / И. К. Мухина // Новые подходы к изучению семантики. – Екатеринбург, 2012. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/21862>. – Дата доступа: 04.07.2024.

69. *Немов, Р. С.* Психология: словарь-справочник: в 2 ч. / Р. С. Немов. – М.: Изд-во Валдос-пресс, 2007. – Ч. 2. – 351 с.

70. *Носік, А. А.* Культурныя канатацыі як спосаб асэнсавання і моўнай інтэрпрэтацыі эмоцый гневу ў беларускай мове / А. А. Носік // Технологии обучения русскому языку как иностранному и диагностика речевого развития: материалы XXI Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию УО БГМУ и 60-летию обучения иностр. граждан в Беларуси, Минск, 21 окт. 2021 г. / Белорус. гос. мед. ун-т; редкол.: Т. Н. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2022. – С. 346–349.

71. *Носік, А. А.* Лексіка эмацыянальнай сферы чалавека ў беларускай мове: структура, семантыка, функцыянаванне: аўтарэф. ... дыс. канд. філал. навук: 10.02.01 / А. А. Носік; Бел. дзярж. пед. ун-т. – Мінск, 2024. – 24 с.

72. *Опарина, Е. О.* Концептуальная метафора / Е. О. Опарина // Метафора в языке и тексте / В. Г. Гак [и др.]; отв. ред. В. Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – С. 65–77.

73. *Павлович, В. Н.* Язык образов: парадигмы образов в русском поэтическом языке / В. Н. Павлович; РАН, Ин-т рус. яз. – М., 1995. – 491 с.

74. *Пеньковский, А. Б.* Радость и удовольствие в представлении русского языка / А. Б. Пеньковский // Очерки по русской семантике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 61–72.

75. *Петрушэўская, Ю. А.* Прыказкавы фонд беларускай мовы: спецыфіка і нацыянальная адметнасць: аўтарэф. ... дыс. канд. філал. навук: 10.02.01 / Ю. А. Петрушэўская; Бел. дзярж. пед. ун-т. – Мінск, 2021. – 29 с.

76. *Пищальникова, В. А.* Национальная специфика картины мира и ее репрезентация в языке / В. А. Пищальникова // Языковое сознание: содержание и функционирование. XIII междунар. симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации: Тез. докл. – М., 2000. – С. 189–190.

77. *Потебня, А. А.* Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 220 с.

78. *Прохорова, В. Н.* Лексико-семантические группы как лексические микросистемы русского языка / В. Н. Прохорова // Системные семантические связи языковых единиц: сб. ст. / МГУ им. М. В. Ломоносова, филолог. фак. – М.: Изд-во МГУ, 1992 – С.123–130.

79. *Рагимов, И. М.* Философия преступления и наказания / И. М. Рагимов. – СПб.: Юридический центр, 2015. – 290 с.

80. *Садоўская, А. Л.* Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі / А. Л. Садоўская // Роднае слова. – 2008. – № 2. – С. 42–46.

81. *Саяхова, Л. Г.* Тематический словарь русского языка / Л. Г. Саяхова, Д. М. Хасанова, В. В. Морковкин; под ред. проф. В. В. Морковкина. – М.: Рус. яз., 2000. – 560 с.

82. *Скляревская, Г. Н.* Метафора в системе языка / Г. Н. Скляревская. – 2-е изд. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2004. – 166 с.

83. *Сорокин, Ю. А.* Комментарии к трем статьям В. И. Абаева [Электронный ресурс] / Ю. А. Сорокин // Вестник Воронежского гос. ун-та. – Режим доступа: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2001/01/sorokin.pdf>. – Дата доступа: 04.07.2024.

84. *Сосунова, Г. А.* Функционирование и семантическая характеристика языковых клише во французском языке (на материале таможенного дискурса) [Электронный ресурс] / Г. А. Сосунова // Язык и культура. – 2014. – № 2 (26). – Режим

доступа: http://journals.tsu.ru/language/&journal_page=archive&id=1062&article_id=10942. – Дата доступа: 10.12.2019.

85. *Старасціна, Г. М.* Спецыфіка мастацкага перакладу: лінгвістычны і экстралінгвістычны аспекты / Г. М. Старасціна // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, Гуманитарные науки. – 2017. – № 10. – С. 132–135.

86. *Стариченок, В. Д.* Образ человека в белорусском языковом континууме: монография / В. Д. Стариченок. – Минск: Колорград, 2018. – 292 с.

87. *Стариченок, В. Д.* Научно-педагогическая школа репрезентативности вторичных номинаций в языке и речи [Электронный ресурс] / В. Д. Стариченок. – Режим доступа: <https://elib.bsru.by/bitstream/doc/5531/1>. – Дата доступа: 04.07.2024.

88. *Старычонок, В. Д.* Многазначнасць слова ў беларускай мове: у 3 кн. / В. Д. Старычонок. – Минск: Колорград, 2017. – Кн. 1: Асноўныя тыпы полісеміі, кірункі семантычнай дэрывацыі. – 273 с.

89. *Старычонок, В. Д.* Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў / В. Д. Старычонок. – Минск: БДПУ, 2007. – 190 с.

90. *Старычонок, В. Д.* Полісемія ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў / В. Д. Старычонок. – Минск: БДПУ, 1997. – 232 с.

91. *Стернин, И. А.* Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж: Воронежск. ун-т, 1985. – 172 с.

92. *Столяренко, Л. Д.* Основы психологии / Л. Д. Столяренко. – 3-е изд. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

93. *Субота, К. І.* Вербалізацыя адмоўных інтэнсіўных эмоцый унутранага свету чалавека у публіцыстычным дыскурсе / К. І. Субота, М. Ю. Чыкіль // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка, псіхалогія, філалогія. – 2023. – № 2 (116). – С. 93–97.

94. *Субота, К. І.* Унутраны свет чалавека праз прызму псіхалагічных і лінгвістычных даследаванняў / К. І. Субота, М. Ю. Чыкіль // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2021. – № 4. – С. 74–77.

95. *Тарасов, Е. Ф.* Актуальные проблемы языкового сознания [Электронный ресурс] / Е. Ф. Тарасов // Языковое сознание и образ мира»: сб. науч. статей; отв. ред. Н. В. Уфимцева. – 2000. – Режим доступа: https://iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/1-3.html. – Дата доступа: 04.07.2024.

96. *Ташлыкова, М. Б.* Именные ипостаси признаковой семантики / М. Б. Ташлыкова // Словарь, грамматика, текст в свете антропоцентрической лингвистики. – Иркутск, 2002. – С. 154–166.

97. *Ташлыкова, М. Б.* О широте души, глубине чувств и высоте помыслов (к проблеме полисемии параметрических имен) / М. Б. Ташлыкова // Вестн. НГУ. Серия: Филология. – 2004. – Т. 3, Вып. 1. – С. 26–35.

98. *Телия, В. Н.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия; отв. ред. А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1986. – 144 с.

99. *Телия, В. Н.* Предисловие / В. Н. Телия // Метафора в языке и тексте / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – С. 3–10.

100. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск: БелЭн, 2002. – 784 с.

101. *Токаревич, Н. М.* Лексико-семантическое поле в соотношении его системных и текстообразующих особенностей: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / Н. М. Токаревич; Мин. гос. пед. ин-т иностр. яз. – Минск, 1987. – 22 с.

102. *Уланович, О. И.* Психолингвистика: учеб. пособие / О. И. Уланович. – Минск: Изд-во Гревцова, 2010. – 240 с.

103. *Ульманн, С.* Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в зарубежной лингвистике: сб. ст. / общ. ред. и вступ. ст. Б. А. Успенского. – М.: Прогресс, 1970. – Вып. 5: Языковые универсалии. – С. 250–299.

104. *Урысон, Е. В.* Проблемы исследования языковой картины мира: аналогия в семантике / Е. В. Урысон; Рос.АН; Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 224 с.

105. *Уфимцева, Н. В.* Предисловие [Электронный ресурс] / Н. В. Уфимцева // Языковое сознание и образ мира: сб. науч. статей; отв. ред. Н. В. Уфимцева. – 2000. – Режим доступа: https://iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/0-0.html. – Дата доступа: 22.06.2024.

106. *Уфимцева, Н. В.* Системно-целостный принцип и анализ языковой картины мира / Н. В. Уфимцева // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / редкол.: М. Л. Ковшова [и др.]. – М.: МАКС Пресс, 2013. – Вып. 46. – С. 122–127.

107. *Уфимцева, А. А.* Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики) / А. А. Уфимцева; отв. ред. Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1986. – 240 с.

108. Ушакова, Т. Н. Языковое сознание и принципы его исследования и образ мира [Электронный ресурс] / Т. Н. Ушакова // Языковое сознание и образ мира: сб. науч. статей; отв. ред. Н. В. Уфимцева. – 2000. – Режим доступа: https://ilingran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/1-2.html. – Дата доступа: 04.07.2024.

109. Федорченко, Е. А. Становление и развитие терминологической лексики таможенного дела в русском языке [Электронный ресурс]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Е. А. Федорченко. – Москва, 2004. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvities-terminologicheskoi-leksiki-tamozhennogo-dela-v-russkom-yazyke>. – Дата доступа: 10.12.2019.

110. Цалко, Л. В. Сістэмныя метафары ў паэтычным тэксце і іх трансфармацыя пры перакладзе (на матэрыяле твораў А. Пушкіна і іх перакладаў на беларускую мову): дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01., 10.02.02 / Л. В. Цалко. – Мазыр, 2007. – 120 л.

111. Чудинов, А. П. Национальная ментальность и соответствующие ей метафорические модели / А. П. Чудинов // Этногерменевтика и антропология. – 2004. – Вып. 10. – С. 5–19.

112. Чудинов, А. П. Регулярная многозначность в глагольной лексике: пособие к спецкурсу / А. П. Чудинов. – Свердловск, 1986. – 80 с.

113. Шаховский, В. М. Что такое лингвистика эмоций [Электронный ресурс] / В. М. Шаховский. – Режим доступа: http://tverlingua.ru/archive/012/shakhovsky_03_12.htm. – Дата доступа: 04.07.2024.

114. Шиманская, О. Ю. Типологические особенности универсальных номинативных зооморфных метафор / О. Ю. Шиманская, Я. О. Карасюк // Весці БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2021. – № 3. – С. 86–89.

115. Шиманская, О. Ю. «Розы любви и семя сомнений»: «растительные» метафоры внутреннего мира человека / О. Ю. Шиманская // Актуальные вопросы филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков: сб. науч. трудов / Бел. гос. ун-т; редкол.: В. Г. Шадурский (гл. ред.) [и др.]. – Вып. 4. – Минск: БГУ, 2016. – С. 86–91.

116. Шиманская, О. Ю. Использование метода базовых определений и семантических оппозиций при составлении электронного двуязычного словаря метафор / О. Ю. Шиманская //

Компьютерная лингвистика: научное направление и учебная дисциплина: сб. науч. ст. – Вып. 1. / редкол.: В. И. Коваль [и др.]; М-во образования РБ, ГГУ им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2010. – С. 166–170.

117. *Шиманская, О. Ю.* Концептуальные метафоры психологической сферы человека (на материале русского, белорусского и английского языков) / О. Ю. Шиманская // Вестник МГЛУ. Сер. 1. – 2016. – № 3 (82). – С. 66–71.

118. *Шиманская, О. Ю.* Метафоры внутреннего мира человека с мотивирующим значением 'болезнь' (на материале субстантивов русского, белорусского, английского языков) / О. Ю. Шиманская // Весці БДПУ. Сер. 1. – 2011. – № 1 (67). – С. 40–43.

119. *Шиманская, О. Ю.* Моделирование психологических метафор семантической сферы «животный мир» / О. Ю. Шиманская // Весці БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2008. – № 1 (55). – С. 59–62.

120. *Шиманская, О. Ю.* Предметные образы внутреннего мира человека в русском, белорусском и английском языках / О. Ю. Шиманская // Весці БДПУ. Сер. 1. – 2016. – № 2 (88). – С. 55–59.

121. *Шиманская, О. Ю.* Психологические метафоры с первичным ЛСВ «огонь» в русском, белорусском, английском языках: шкала интенсивности / О. Ю. Шиманская // Культура речи в условиях билингвизма: состояние, перспективы, инновационные технологии: материалы II Междунар. науч. конф., Минск, 3–4 ноября 2005 г. / БГПУ; редкол.: В. Д. Стариченок [и др.]. – Минск: БГПУ, 2005. – С. 165–166.

122. *Шиманская, О. Ю.* Семантические и морфологические особенности метафоры «змея» в различных языках / О. Ю. Шиманская // Текст. Язык. Человек: сб. науч. трудов: в 2 ч. / УО МГПУ им. И. П. Шамякина; редкол.: С. Б. Кураш (отв. ред.) [и др.]. – Мозырь, 2021. – Ч. 1. – С. 159–162.

123. *Шиманская, О. Ю.* Специфика цветовых метафор в описаниях произведений живописи / О. Ю. Шиманская // Filol. Vědomosti: Vědec. a prakt. časop. – 2020. – № 2. – Р. 21–23.

124. *Шиманская, О. Ю.* Структура психологического метафорикона / О. Ю. Шиманская // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы: материалы Междунар. науч. конф., Минск, 20–

21 марта 2008 г.: в 2 ч. / БГПУ; редкол.: Т. В. Балуж (отв. ред.) [и др.]. – Минск: БГПУ, 2008. – Ч. 2. – С. 194–196.

125. *Шиманская, О. Ю.* Типологические особенности метафоризации зооморфных диминутивов / О. Ю. Шиманская, Я. О. Карасюк // Вестник МГЛУ. Сер. 1, Филология. – Минск: МГЛУ, 2022. – № 1 (116). – С. 32–39.

126. *Шиманская, О. Ю.* Универсальные метафорические модели внутреннего мира человека (на материале белорусского, русского и английского языков) / О. Ю. Шиманская // Межкультурная коммуникация и профессионально ориентированное обучение иностранным языкам: материалы IV Междунар. науч. конф., посвящ. 89-летию образования Бел. гос. ун-та, Минск, 29 окт. 2010 г. / редкол.: В. Г. Шадурский [и др.]. – Минск: Изд. центр БГУ, 2010. – С. 73–74.

127. *Шиманская, О. Ю.* Универсальные психологические метафоры в русском, белорусском, английском языках / О. Ю. Шиманская // Язык и межкультурные коммуникации: сб. науч. ст. / БГПУ, редкол.: В. Д. Стариченок (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2007. – С. 304–305.

128. *Шиманская, О. Ю.* Функциональная семантика номинаций внутреннего мира человека в белорусском языке / О. Ю. Шиманская // Актуальные проблемы лингвистики и лингводидактики в контексте межкультурной коммуникации: сборник статей X Междунар. науч.-практ. конф. (30 мая 2022 г.) / науч. ред. Е. А. Соболева; отв. ред.: Н. В. Паперная, Е. П. Ковалевич. – Армавир: РИО АГПУ, 2022. – С. 30–36.

129. *Шмелёв, А. Д.* Широта русской души / А. Д. Шмелёв // Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. Б. Левонтина. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 357–367.

130. *Шыманская, В. Ю.* Камунікатыўна-прагматычныя характарыстыкі адрасанта і адрасата ў мытным медыядыскурсе (супастаўляльны аналіз) / В. Ю. Шыманская // Весці БДПУ. Сер. 1. – 2020. – № 1. – С. 70–73.

131. *Шыманская, В. Ю.* Метафарычная рэпрэзентацыя псіхалагічнай сферы чалавека ў беларускай і англійскай мовах (на матэрыяле субстантываў) (з электронным дадаткам) / В. Ю. Шыманская. – Мінск: РІВШ, 2016. – 124 с.

132. Шыманская, В. «Агонь души і сэрца жар»: сінестэзія як прадуктыўная мадэль метафарызацыі / В. Шыманская // Роднае слова. – 2008. – № 4. – С. 40–41.

133. Шыманская, В. «Прайсці праз усё дарэшты»: урокі эмацыйнага сталення ў аповесці Віктара Казько «Суд у Слабадзе» / В. Шыманская // Роднае слова. – 2020. – № 4. – С. 20–24.

134. Шыманская, В. «Хам» Элізы Ажэшкі: Глыбінныя супярэчнасці нарцысічнай асобы / В. Шыманская // Роднае слова. – 2021. – № 6. – С. 9–13.

135. Шыманская, В. Ю. Аспекты супастаўляльнага аналізу метафар унутранага свету чалавека / В. Ю. Шыманская // Вестник МГЛУ. Сер. 1. – № 5 (48). – 2010. – С. 152–159.

136. Шыманская, В. Ю. Ідыяграфічная структура метафарычнага поля псіхалагічнай сферы чалавека / В. Ю. Шыманская // Межкультурная камунікацыя і професійнальна арыентаванае навучэнне інастранным мовам: матэрыялы VII Міжнароднага канф., прысв. 92-летню асветы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, 30 каст. 2013 г. / рэдкал.: В. Г. Шадурыцкі [і др.]. – Мінск: Ізд. цэнтр БГУ, 2013. – С. 95–96.

137. Шыманская, В. Ю. Канатацыі слова «хайп» у медыйнай прасторы Беларусі / В. Ю. Шыманская // Преподаванне інастранных моваў у полікультурным свеце: традыцыі, інавацыі, перспектывы: зб. ст. V Міжнароднага навука.-практ. канф., прысв. 75-летню каф. інастр. мовы, Мінск, 23–24 сакавіка 2023 г. / Беларус. дзяржаўны ўніверсітэт; рэдкал.: В. Д. Старычонок (адв. рэд.) [і др.]. – Мінск, 2023. – С. 190–192.

138. Шыманская, В. Ю. Кантрастыўная характарыстыка метафарычнай мадэлі «Палітыка і вайна → унутраны свет чалавека» ў беларускай і англійскай мовах / В. Ю. Шыманская // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: зб. навука. арт. / рэдкал.: В. Д. Старычонок, Д. В. Дзятко (адв. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БДПУ, 2011. – С. 334–336.

139. Шыманская, В. Ю. Кантрастыўная характарыстыка метафарычнай мадэлі «надвор'е → унутраны свет чалавека» ў беларускай і англійскай мовах / В. Ю. Шыманская // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: навука. зб. да 60-годдзя П. А. Міхайлава / рэдкал.: А. В. Барысевіч [і інш.]; адв. рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск: Права і эканоміка, 2010. – С. 130–135.

140. *Шыманская, В. Ю.* Кантрастыўная характарыстыка метафарычнай мадэлі «працэсы і станы прадметаў і рэчываў → псіхічныя працэсы і станы» ў беларускай і англійскай мовах / В. Ю. Шыманская // Язык – когниция – камунікацыя: тезісы докл. Междунар. науч. конф., Минск, 3–6 нояб. 2010 г. / редкол.: З. А. Харитончик (отв. ред.) [и др.]. – Минск: МГЛУ, 2010. – С. 212–213.

141. *Шыманская, В. Ю.* Катэгарызацыя эмоцый і пачуццяў у моўнай мадэлі свету беларусаў / В. Ю. Шыманская // Межкультурная камунікацыя і прафесійна арыентаванае навучанне інастранным мовам: матэрыялы XV Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию образования Белорусского государственного университета, Минск, 29 окт. 2021 г. / Белорус. гос. ун-т; редкол.: Е. А. Достанко [и др.]. – С. 408–413.

142. *Шыманская, В. Ю.* Лінгвакультуралагічныя аспекты метафарычнай рэпрэзентацыі псіхалогіі чалавека ў беларускай і англійскай мовах / В. Ю. Шыманская // Лингвострановедческий аспект в преподавании иностранных языков: материалы респ. науч.-практ. конф., Минск, 27 мар. 2009 г. / БГПУ; редкол.: Н. М. Забавский [и др.]; отв. ред. В. П. Скок. – Минск: БГПУ, 2009. – С. 140–143.

143. *Шыманская, В. Ю.* Менталітэт беларусаў у лютэрку метафар / В. Ю. Шыманская // «Этналогія: генезіс традыцыйнага»: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 25–26 красав. 2014 г. / Бел. дзярж. нац.-тэхн. ун-т; рэдкал.: Н. П. Мартысюк (адк. рэд.), М. В. Макарыч. – Мінск: БНТУ, 2015. – С. 101–103.

144. *Шыманская, В. Ю.* Метафары псіхалагічнага тыпу і іх інтэрпрэтацыя / В. Ю. Шыманская // Автор как проблема теоретической и исторической поэтики: сб. науч. ст.: в 2 ч. / ГрГУ; редкол.: Т. Е. Автухович [и др.]. – Ч. 2. – Гродно: ГрГУ, 2008. – С. 300–308.

145. *Шыманская, В. Ю.* Метафары псіхалагічнага тыпу ў беларускай і англійскай мовах: агульнае і спецыфічнае / В. Ю. Шыманская // Веснік Мазырскага дзярж. пед. ун-та імя І. П. Шамякіна. – 2008. – № 4 (21). – С. 87–90.

146. *Шыманская, В. Ю.* Метафары ўнутранага свету чалавека ў мастацкім тэксце / В. Ю. Шыманская // Весці БДПУ. Сер. 1. – № 4 (90). – 2016. – С. 58–61.

147. *Шыманская, В. Ю.* Метафарычная мадэль «культура і мастацтва – псіхалогія чалавека» ў беларускай і англійскай мовах / В. Ю. Шыманская // Беларусь на скрыжаванні стагоддзяў: ад класікі да сучаснасці: матэр. Міжнар. навук. канф., Мінск, 1–2 лістап. 2012 г. / Бел. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка; рэдкал. В. Д. Старычонок [і інш.]; адк. рэд. В. Д. Старычонок. – Мінск: БДПУ, 2012. – С. 261–263.

148. *Шыманская, В. Ю.* Метафарычныя мадэлі ўнутранага свету чалавека з рэфэрэнцыяй да духоўнай сферы ў беларускай і англійскай мовах / В. Ю. Шыманская // Язык и социум: теоретические и прикладные аспекты исследования: материалы IX Междунар. науч. конф., Минск, 3–4 дек. 2010 г. / под общ. ред. Л. Ф. Гербик. – Минск: РИВШ, 2011. – С. 252–255.

149. *Шыманская, В. Ю.* Падыходы да вывучэння рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў беларускай мове / В. Ю. Шыманская // Преподавание иностранных языков в поликультурном мире: традиции, инновации, перспективы: сб. ст. VI Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 22 мар. 2024 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка; редкол.: В. Д. Стариченок [и др.]. – Минск: БГПУ, 2024. – С. 189–192.

150. *Шыманская, В. Ю.* Прасторавыя і структурныя метафары ўнутранага свету чалавека ў беларускай і англійскай мовах / В. Ю. Шыманская // Текст. Язык. Человек. Неделя русской филологии в МГПУ им. И. П. Шамякина: сб. науч. трудов: в 2 ч. / УО МГПУ им. И. П. Шамякина; редкол.: С. Б. Кураш (отв. ред.) [и др.]. – Мозырь: МГПУ, 2011. – Ч. 1. – С. 123–125.

151. *Шыманская, В. Ю.* Псіхалагічныя метафары семантычнай сферы «Прыродны свет»: Аспекты мадэліравання ў беларускай і англійскай мовах / В. Ю. Шыманская // Народная асвета. – 2008. – № 5. – С. 81–83.

152. *Шыманская, В. Ю.* Спецыфіка перлакуцыі ў беларуска-моўным мытным медыядыскурсе / В. Ю. Шыманская // Весці БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2023. – № 2. – С. 113–115.

153. *Шыманская, В. Ю.* Спецыфіка ўзнікнення новых метафар псіхалагічнай сферы чалавека / В. Ю. Шыманская // Восьмыя Танкаўскія чытанні: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 13–14 верас. 2012 г. / Бел. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка; рэдкал.:

В. Д. Старычонок [і інш.]; адк. рэд. В. Д. Старычонок. – Мінск: БДПУ, 2012. – С. 211–214.

154. *Шыманская, В.* Структураванне метафарычнага поля псіхалагічнай сферы чалавека / В. Шыманская // Роднае слова. – 2011. – № 2. – С. 48–50.

155. *Шыманская, В. Ю.* Узбагачэнне ментальна-моўнай прасторы Беларусі праз інтэрферэнцыю дыскурсаў / В. Ю. Шыманская // Язык и межкультурные коммуникации: сборник науч. ст. / Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка; редкол.: В. Д. Старичёнок [и др.]; отв. ред. В. Д. Старичёнок. – Минск, 2023. – С. 540–543.

156. *Шыманская, В. Ю.* Шляхі пашырэння псіхалагічнага метафарыкона (на матэрыяле беларускай і англійскай моў) / В. Ю. Шыманская // Актуальныя пытанні сучаснай навукі: зб. навук. прац / рэдкал.: В. В. Бушчык (адк. рэд.), В. Д. Старычонок, Г. В. Торахава [і інш.]. – Мінск: БДПУ, 2009. – С. 97–99.

157. *Шыманская, В. Ю.* Эканамічная метафара ў сучасным беларускамоўным інтэрнэт-дыскурсе / В. Ю. Шыманская // Актуальные вопросы филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков: сб. науч. трудов / Бел. гос. ун-т; редкол.: В. Г. Шадурский (гл. ред.) [и др.]. – Вып. 3. – Минск: БГУ, 2015. – С. 107–114.

158. *Щур, Г. С.* Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М.: Наука, 1974. – 256 с.

159. *Эйтчисон, Дж.* Лингвистическое отражение любви, гнева и страха: цепи, сети или контейнеры? / Дж. Эйтчисон // Язык и эмоции: сб. науч. трудов; ред. В. И. Шаховский. – Волгоград: Перемена, 1995. – С. 76–91.

160. *Якобсон, Р. О.* Лингвистика и поэтика / Р. О. Якобсон // Структурализм: «за» и «против»: сб. ст. / под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193–230.

161. *Averill, J. R.* Inner feelings, works of the flesh, the beast within, diseases of the mind, driving force, and putting on a show: six metaphors of emotion and their theoretical extensions / J. R. Averill // Metaphors in the history of psychology / ed. by D. Leary. – Cambridge: CUP, 1994. – P. 104–132.

162. *Bever, T. G.* Perception, thought, and language / T. G. Bever // Language comprehension and the acquisition of knowledge / ed. by J. B. Carroll, R. B. Friddle. – Washington: V.H. Winston and Sons, 1972. – P. 3–29.

163. British National Corpus [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>. – Date of access: 05.07.2024.

164. *Brooks, D.* The 2016 Sidney Awards, Part 1 / D. Brooks // New York Times. Dec. 27, 2016. – Mode of access: <https://www.nytimes.com/2016/12/27/opinion/the-2016-sidney-awards-part-i.html>. – Mode of access: 05.07.2024.

165. *Fuertes Olivera, P. A.* Metaphor and translation: a case study in the field of economics / P. A. Fuertes Olivera // La traducción: orientaciones lingüísticas y culturales / ed. by F. Nistal. Valladolid: University of Valladolid, 1998. – P. 79–95.

166. *Kim, J. J.* Neurophysiological and behavioural markers of compassion [Electronic resource] / J. J. Kim [et al.] // Scientific Reports. – 2020. – № 10(1). – Mode of access: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32322008/>. – Date of access: 02.07.2024.

167. *Klamer, A.* So What's an Economic Metaphor / A. Klamer // Natural Images in Economics; ed. by P. Mirowski. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 20–52.

168. *Kövecses, Z.* Metaphor systems / Z. Kövecses // Metaphor: A Practical Introduction. Oxford University Press. – 2002. – P. 121–141.

169. Merriam-Webster Dictionary [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.merriam-webster.com/>. – Date of access: 05.07.2024.

170. *Shymanskaya, O.* An element in microcosm: understanding the poetic metaphor / O. Shymanskaya // Filologickě Vědomosti: Vědecký a praktický časopis. – 2018. – № 3. – P. 7–9.

171. *Shymanskaya, O.* Basic definitions: semantic priming for metaphor dictionary software / O. Shymanskaya // Filologickě Vědomosti: Vědecký a praktický časopis. – 2016. – № 3. – P. 9–13.

172. *Shymanskaya, O.* Metaphorical models of human psychology sphere in Belarusian and English / O. Shymanskaya // Kalba ir tarpkultūrinė komunikacija: Konferencijos medžiaga; in 2 dalis. / Vilniaus Pedagoginis Universitetas; red. kol.: L. Plygavka [dr.]. – D. 1. – Vilnius: VPUL, 2009. – S. 187–190.

173. *Shymanskaya, O.* Metaphors of Coronavirus in Contemporary Media / O. Shymanskaya // Filologickě Vědomosti. – 2020. – № 1. – P. 13–15.

174. *Shymanskaya, O.* Pragmatic potential of news mediatexts on customs and border protection / O. Shymanskaya // Filologickě Vědomosti: Vědecký a praktický časopis. – 2019. – № 1. – P. 7–12.

175. *Shymanskaya, O.* Semantic Patterns for Anger in the Belarusian Language / O. Shymanskaya // *Paradigmata Poznání.* – 2022. – № 4. – P. 47–49.

176. *Shymanskaya, O.* Shine out of Darkness: Metaphorical Image of Belarus in English Tourist Discourse / O. Shymanskaya // *Труды факультета международных отношений: науч. сборник / БГУ, Факультет международных отношений.* – Вып. 7. – Минск: БГУ, 2016. – С. 137–140.

177. *Shymanskaya, O.* Typological Analysis of Emotion Metaphors in Belarusian and English / O. Shymanskaya // *Paradigmata Poznání.* – 2016. – № 1. – P. 69–71.

Навуковае выданне

Шыманская Вольга Юр'еўна

**НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ
СПЕЦЫФІКА РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ
ЎНУТРАНАГА СВЕТУ ЧАЛАВЕКА
Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ:
ТРАНСФАРМАЦЫЙНЫ АСПЕКТ**

У аўтарскай рэдакцыі

Падпісана ў друк 05.09.2024. Фармат 60x84/16.
Папера афсетная. Рызаграфія.
Ул.-выд. л. 7,4. Ум.-выд. арк. 7,4. Тыраж 50 экз. Заказ 87.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
дзяржаўная ўстанова адукацыі
«Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/174 ад 12.02.2014.
Вул. Маскоўская, 15, 220007, г. Мінск.